

**O`ZBEKSTAN RESPUBLİKASI HA`LIQ
TA`LIM MİNİSTRLİGİ**

**A`JİNİYAZ ATINDAG`I NO`KİS
MA`MLEKETLİK PEDAGOGİKALIQ
İNSTITUTI**

Qaraqalpaq til ha`m a`debiyatı fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası.

Turkiy jazıwlar tariyxı.

LEKTSIYA TEKSTI

Lektor T. Abdimuratov

NO`KİS - 2012

MAZMUNI

1-lektsiya	Tu`rkiy tillerinin` payda bolıwı ha`m rawajlanıwındag`ı tiykarg`ı da`wirler.	
Jobası	<ol style="list-style-type: none"> 1. Altay da`wiri</li> <li>2. Xunn da`wiri 3. A`yyemg`i tu`rk da`wiri 4. Orta tu`rkiy da`wiri 5. Jan`a tu`rkiy da`wiri</li> <li>6. En` jan`a tu`rkiy da`wiri 	
2-lektsiya	Eski tu`rkiy runikalıq jazıwların` alfaviti, grafikası ha`m fonetikası.	
Jobası	<ol style="list-style-type: none"> 1. Orxon -enisey jazba esteliklerinin` alfavit quramı, tan`balar sisteması. 2. Dawıslı sesler ushın aling`an tan`balar. 3. Dawıslas sesler ushın aling`an tan`balar: <ol style="list-style-type: none"> a) Juwan dawıslaslardı bildiriw ushın qollanılğ`an tan`balar. b) Jin`ishke dawıslaslardı bildiriw ushın qollanılğ`an tan`balar.</li> <li>v) Sesler dizbegin bildiretug`ın tan`balar.</li> <li>g) Dara dawıslaslardı bildiriw ushın qollanılğ`an tan`balar.</li> </ol> </li> <li>4. Dawıslı ha`m dawıslaslardıń qollanılıwı. 5. Dawıslı ha`m dawıslaslardıń saykesligi.</li> <li>6. Uyg`ır jazıwı. 	
3-lektsiya	Tu`rkiy tillerdiń` jazba estelikleri	
Jobası	<ol style="list-style-type: none"> 1. Orxon-enisey jazba estelikleri. 2. Arab jazıwlarındag`ı estelikler 	

Tema: Tu`rkiy tillerinin` payda bolıwı ha`m rawajlanıwındaǵı tiykarǵı da`wirler.

Jobası:

1. Altay da`wiri
2. Xunn da`wiri
3. A`yyemg`i tu`rk da`wiri
4. Orta tu`rkiy da`wiri
5. Jan`a tu`rkiy da`wiri
6. En` jan`a tu`rkiy da`wiri

A`debiyatlar:

1. N.A.Baskakov. Tyurkskie yazıki. M., 1960.
2. N.A.Baskakov. Vvedenie v izushenie tyurkskix yazıkov. M., 1960.
3. S.E.Malov. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. M., 1952.

Tu`rkiy tillerinin klassifikatsiyalaw XIX-a`sirdin` o`zinde-aq baslandı. Lekin bul klassifikatsiya tu`rkiy tillerinin` az izertleniwi ha`m de konkret materiallardın` joqlıǵınan anıq emes edi.

Tu`rkiy tilleri haqqındaǵı tariyxıy mag`lıwmatlar olardıń rawajlanıwında neg`izg`i da`wirlerin anıqlap qoymastan olardıń fonetikasında, grammatikalıq qurılısında ha`m so`zlik quramdaǵı a`yyemg`i da`wirlerden ha`zirge shekemg`i o`zgerislerdin` ulıwma ha`rakteristikasını da anıqlaydı.

Tu`rkiy, mong`ol ha`m tungus-manshjur tillerinin salıstırmalı-tariyxıy izertlew arqalı, tu`rkiy tillerinin` a`yyemg`i tillerden ha`zirg`i jag`dayına kelip jetemen degenshe 6-da`wirdi basınan keshirgeni ma`lim boldı:

- 1) Altay da`wiri;
- 2) Xunn da`wiri (V-a`sirge shekem);
- 3) A`yyemg`i tu`rkiy da`wiri (V-X-a`sirler);
- 4) Orta tu`rkiy da`wiri (X-XV-a`sirler);
- 5) Jan`a tu`rkiy da`wiri (XV-XX-a`sirler);
- 6) En` jan`a tu`rkiy da`wiri.

Altay da`wiri

Tu`rkiy tillerinin` rawajlanıwındaǵı en` a`yyemg`i da`wir altay da`wiri bolıp esaplanadı. Bul da`wirde tu`rkiy tilleri mong`ol tilleri menen birge, ulıwma bir til sıyaqlı bolıp ju`rgen.

Tu`rkiy tilleri toparının` rawajlanıwında altay da`wiri, sol waqıttaǵı ha`lıqlardıń ha`m olardıń tilleri tuwralı anıǵıraq mag`lıwmat беретug`ın tariyxıy yamasa til estelikleri saqlanıp qalmag`an. Ol da`wirdin` tili haqqında a`yyemg`i o`li tillerdin` ha`m ha`zirg`i tillerdin` o`zgesheliklerin salıstırmalı metod penen g`ana pikir ju`ritiw mu`mkin. Sol da`wirdin` son`g`ı gezlerinde bul tiller tungus-manshjur ha`m tu`rkiy-mong`ol tilleri bolıp ayırıla baslaydı. Sonın` menen birge bul da`wirde ko`rsetilgen tiller toparının` tu`rkiy ha`m tungus manshjur

toparlarına ayırılıp qoymastan, tu`rkiy ha`m mong`ol tillerinin` de bir-birinen bo`liniwi ju`zege keldi.

Tu`rkiy ha`m mong`ol tillerinin` bir-birinen ayırılatus`ın fonetikalıq o`zgesheliklerinin` biri, mong`ol tilindeg`i r ha`m l dawıssızlarınan` tu`rkiy tillerindeg`i z ha`m sh dawıssızlarına sa`ykes keliwi bolıp esaplanadı. Bul qubılıslardı tu`rkiy tillerinin` birazında yag`nıy a`yyemg`i bulgar ha`m ha`zirg`i shuvash tillerinde saqlang`anın ko`riwge boladı. Ma`selen, shuvash tilinde **varax**-basqa tu`rkiy tillerinde **uzaq**; shuvash tilinde **sho`l**-basqa tu`rkiy tillerinde **tis** yamasa **tish**; Demek mong`ol tiline ta`n bul qubılıslar joqarıda ko`rgenimizdey tu`rkiy tillerinin` bazılarında saqlang`an. Solay etip r ha`m l dawıssızları menen sıpatlanatus`ın mong`ol qa`wimlerinin` ha`m z-sh/s dawıssızları menen sıpatlanıwshı tu`rkiy qa`wimlerinin` bo`liniwi Altay da`wirinde ju`zege keldi.

Xunn da`wiri

Tu`rkiy tillerinin` rawajlanıwının` ekinshi da`wiri Xunn da`wiri bolıp b.e.sh. III-a`sirden eramızdın` V-a`sirine deying`i da`wirdi o`z ishine aladı. Bul da`wir u`lken qa`wimlik awqamlardı birlestirip Oraylıq Aziyadan baslap Shıg`ıs Evropag`a deying`i jerlerdi iyelep, o`zinin` qol astına tu`rkiy mong`ol, tungus-manshjur ha`m basqa da ko`p sanlı qa`wimlerdi birlestirgen xunnu imperiyası menen baylanıslı. Xunnu ma`mleketi b.e. I-a`sirinin` aqırına kelip, o`z-ara ishki narazılıqlar na`tiyjesinde batıs xunnu ha`m shıg`ıs xunnu bolıp ekige bo`linedi. Bul ma`mleketin` eki awqamg`a bo`liniwi son`g`ı da`wirlerdegi` tu`rkiy qa`wimlerinin` ha`m tillerinin` rawajlanıwına u`lken ta`sir tiyg`izdi.

Tu`rkiy, mong`ol ha`m tungus-manshjur tilleri ushın en` a`yyemg`i leksikalıq qatlam, bul tillerdin` ha`r qaysısında usı ku`nge shekem saqlang`an so`zlik quramnın` ulıwmalılıg`ında bolıp esaplanadı. Mısalı:

a) tu`rkiy, mong`ol ha`m tungus-manshjur tilleri ushın orta q leksika:

altaysha: bug`a/buka; mong`olsha: buha`; manshjursha: buha`/buxu;

altaysha: tala/dala; mong`olsha: tala (oypat-ma`nisinde); manshjursha: tala (oypat, dala, sahra ma`nilerinde).

b) tu`rkiy ha`m mong`ol tilleri ushın orta q leksika:

altaysha		mong`olsha
-----------------	--	-------------------

kadıń	(jenshina)	katun
-------	------------	-------

kara	(sherniy)	kara
------	-----------	------

tanı	(uznavat)	tanı
------	-----------	------

ha`m t.b.

Xunn da`wirine ta`n bolg`an r-s/z ha`m l-sh/j sa`ykeslikleri ha`zırg`i zaman tu`rkiy tillerinin` sonın` ishinde qaraqalpaq tilinin` fonetikalıq strukturasında da saqlang`anın ko`riwge boladı. Mısalı: tu`s-tu`r, ko`z-ko`r ha`m t.b.

A`yyemg`i tu`rkiy da`wiri

V-X-a`sirlerdi o`z ishine alatug`ın tu`rkiy tillerinin` 3-shi da`wiri a`yyemg`i tu`rkiy da`wiri bolıp esaplanadı. Bunın` o`zi 3-da`wirge bo`linedi:

1. Tukuy da`wiri (V-VIII-a`sirler);

2. A`yyemg`i uyg`ır da`wiri (VIII-IX-a`sirler);

3. A`yyemg`i qırq`ız da`wiri (IX-X-a`sirler).

A`yyemg`i tu`rkiy da`wiri tu`rkiy ha`m mong`ol tillerinin` bir-biri menen tolıq ajıralıwı menen sıpatlanadı.

Tu`rkiy tillerinin` bul da`wirindegi` fonetikalıq qurılısının` tiykarg`ı o`zgesheliklerinin` biri r-t/d-s/z sa`ykesliklerinin` y ge o`tiwinin` payda bolıwı bolıp esaplanadı. Mısalı: azaq (ayaq), qarın tozti (qarın toydı) ha`m t.b.

Xunnu da`wirine deyin bolg`an, al ha`zırg`i mong`ol tillerinde ha`m tu`rkiy tillerinen tek g`ana shuvash tilinde saqlanıp qalg`an en` a`yyemg`i r-din` a`dewir son`g`ı gezlerdegi` t/d, s/z menen sa`ykeslig`i xunnu da`wirinde rawajlang`an bolsa, al tu`rkiy tillerinin` o`zlerinin` ishindegi` t/d, s/z dawıssızlarının` y dawıssızı menen sa`ykes keliwi a`yyemg`i tu`rkiy, a`sirese Orta tu`rkiy da`wiri ushın ta`n jag`day. Ha`zırg`i yakut, tuva, qaraha`s, ha`qas ha`m shor tillerinde saqlanıp qalg`an a`yyemg`i t/d, s/z dawıssızlarının` ko`pshilik tu`rkiy tillerinde y dawıssızı menen orın almasıwı usı da`wirlerde ju`zege keldi.

Bunday fonetikalıq o`zgesheliklerdi ha`zırg`i tu`rkiy tillerinin` bazılarında ushıratıw`g`a boladı. Mısalı: qaraqalpaq tilinde jazıl-jayı, altay tilinde dazıl-dayıl (jazıl-jayı ma`nisinde), qaraqalpaq tilinde ku`t, altay tilinde ku`y ha`m t.b.

Orta tu`rkiy da`wiri. (X-XV-a`sirler)

X-XV-a`sirlerdi o`z ishine alatug`ın to`rtinshi da`wir Orta tu`rkiy da`wiri bolıp, ol ha`zırg`i tu`rkiy tillerinin` qa`liplesiwi menen sıpatlanadı. Bul da`wir qaraha`niyeler da`wiri (X-XII-a`sirler) ha`m mong`ollar da`wiri (XIII-XV-a`sirler) bolıp ekige bo`linedi.

X-XV-a`sirlerdeg`i tu`rkiy ha`lqlarının` tariyxıy rawajlanıwı olardıń` ele de mayda qa`wimlik toparlarg`a bo`liniwi menen sıpatlanadı. Batısta qıpshaqlar (bulardan qıpshaq - bulg`ar, qıpshaq-polovets keyinirek qıpshaq - nog`ay awqamı bo`linedi). Og`uzlar (bulardan og`uz-bulg`ar, og`uz-tu`rkmen ha`m og`uz-seldjuk qa`wimleri) ha`m qarluqlar (bulardan qarluq-xorezm ha`m qarluq-uyg`ır bo`limleri) ajralıp shıg`adı. Al shıg`ısta bolsa qırğız-qıpshaq, ha`kas, yakut, tuba ha`m altay qa`wimleri bo`linip shıg`adı. Sonın` menen birge tu`rkiy tillerinin` bunnan bılay da o`z-ara bo`liniwi ju`zege kelip, a`yyemg`i tu`rkiy da`wirinde tiykarg`ı orın tutqan d/t dawıssızları o`zlerinin` tiykarınan rawajlanıp shıqqan y tillerine orın beredi.

X-XV-a`sirlerde qıpshaqlar ekige bo`linedi: 1) qıpshaq-bulgarlar, bulardıń` tiykarında XV-a`sirde tatar ha`m bashqur tilleri payda boladı; 2) qıpshaq-polovetsler. Bul topar mong`ol da`wirinde kishkene eki toparg`a bo`linedi: a) qıpshaq-polovets (polovetsler tili, karaim, qumıq, qarashay-balqar tilleri usı toparg`a kiredi.) ha`m qıpshaq-nog`ay toparı. Tillerdin` bir-biri menen qatnası na`tiyjesinde tu`rkiy tillerine arab, mong`ol ha`m basqa tillerden o`zlestirmelerdin` ko`plep eniwi de Orta tu`rkiy da`wirinde ju`zege keldi. Demek Orta tu`rkiy da`wiri tu`rkiy qa`wimlerinin` tillerinin` rawajlanıw ha`m qa`liplesiw da`wiri boldı.

Jan`a tu`rkiy da`wiri

Jan`a tu`rkiy da`wiri XV-XX-a`sirlerde o`z ishine alıp, ha`zirg`i tu`rkiy tillerinin` birotala qa`liplesip ha`m rawajlanıwı menen sıpatlanadı. Bul da`wirde, batısta urıw-qa`wimlik birikpelerinin` shuvash ha`lqın payda etiwı ju`zege keldi. Qıpshaq-bulg`ar qa`wimleri tatar ha`m bashqurtlardı payda etti. Qıpshaq-polovets birikpesinen bunnan aldın`g`ı da`wirde-aq qıpshaq-nog`ay awqamı bo`linip, bul awqam XV-a`sirde qazaqlar ha`m nog`aylar bolıp ekige bo`linedi, al XVI-a`sirde nog`aylardın` quramınan qaraqalpaqlar bo`linip shıg`adı. Qarluq birikpesinen XV-XHa``sirlerde o`zbek ha`m uyg`ır ha`lqları payda boldı.

Bul da`wirde shıg`ıstıg`ı tu`rkiy tillerinin` de qa`liplesiwı ju`zege keldi. Bul ha`lqlardıń` tilleri tiykarg`ı 3 til birlespesinin` do`gereg`inde qa`liplesedi: 1) uyg`ır-tukyuy til birlespesinen a`yyemg`i tiller bolg`an a`yyemg`i uyg`ır ha`m a`yyemg`i og`uz tillerinen basqa tuva ha`m qarag`as tilleri bo`linip shıg`adı; 2) Yakut tili; 3) Ha`kas tili, onın` ishinen shor tili, altay tilinin` arqa dialektleri ha`m basqa da tiller bo`linip shıg`adı. Al tu`rkiy tillerinin` qırğız-qıpshaq toparı a`yyemg`i qırğız tili menen birge son`g`ı gezlerde qa`liplesken qırğız ha`m altay tillerine bo`linedi.

Bul da`wirlerde tu`rkiy tillerinin` rawajlanıwında tiykarg`ı o`zgesheliklerinin` biri olardıń` orıs tili menen bolg`an baylanısında bolıp tabıladı. Bunın` na`tiyjesi tu`rkiy tillerinin` leksikalıq quramının` baywına alıp keldi.

En` jan`a tu`rkiy da`wiri

En` jan`a tu`rkiy da`wiri revolyutsiyadan keying`i tu`rkiy tillerinin` rawajlanıwındag`ı en` son`g`ı da`wir bolıp, bul da`wir tu`rkiy ha`lqlarının`, olardıń` tillerinin` rawajlanıp ha`zirg`i halatına kelgen da`wiri bolıp esaplanadı. Bul da`wir tu`rkiy tillerinin` orıs tili menen baylanıwı, olardıń` tiline orıs tilinen ko`plegen so`zlerdin` orın alıwı menen ha`rakterlenedi. Sonday-aq orıs tilinin` ku`shli ta`sir etiwinen, bazı bir tu`rkiy so`zleri sonın` ishinde qaraqalpaq tilinin` so`zlerinin` ornına orıs tilinen kirgen so`zler qollanıla basladı. Bunday a`debiy til normalarının` buzılıwına tek g`ana elimiz erkinlig`inen baslap shek qoyıldı.

Tema: Jaziwdin` tariyxinan mag`liwmat

Bizin` ha`zirgi jaziwimiz seslerdin` sha`rtli tan`basi bolg`an ha`riplerden ibarat. Til sesleri og`ada ko`p tu`rli. Biraq jaziwda til seslerinin` ha`mmesin sha`rtli tan`ba menen beligilew mu`mkin emes ha`m onın` za`ru`rligi de joq. Ba`rinen burın ma`ni ayiriw`g`a sebepshi bolatug`ın sesler bolg`an fonemalar o`z tan`balarına iye bolsa, sonın` o`zi jaziw arqalı oy-pikirdi bildiriwge jetkilikli boladı. Solay etip jaziwda so`ylew tilinin` barlıq ta`repleri emes, al onın` oy-pikirdi bildiriwge

qatnasatug`in ta`repleri ko`rsetiledi. ha`zirgi grafikamizda¹ az sandag`i sha`rtli tan`balar (ha`ripler) arqali oy-pikirimizdi jazba tu`rde toliq bayanlay alamiz. A`lbette ha`zirgidey jetiliskan seslik jaziwadi adamlar birden bilmegen. Jaziwdin` tariyxi og`ada erte waqitlardan baslanadi.

A`yyemgi zamanlardan baslap-aq adamlar o`z oy-pikirlerin a`wladlarina qaldiriwg`a yamasa belgili bir alisliqqa jetkeriwge ha`reket etken. En` a`yyemgi grafikaliq jaziw *piktografiya*<sup>2</sup> dep ataladi. Jaziwdin` bul tu`ri boyinsha belgili bir waqiya sog`an baylanisli bolg`an su`wretler arqali bildirildi. Piktografiya jaziwinin` ayirim elementleri ha`zirgi da`wirde de jumsaladi. Ma`selen, jayg`a (yamasa da`rwazag`a) bas kiyimnin` yamasa ayaq kiyimnin` su`wretinin` ildirilip qoyiliwi bas kiyim yamasa ayaq kiyim tigetug`in fabrika ma`nisi yamasa du`ka`n ma`nisi, qullasi kiyimnin` sol tu`rlerine baylanisli bolg`an ka`rxana ekenin an`latadi.

En` da`slep su`wretler bildiretug`in tu`siniklerine jaqin bolg`an. Waqittin` o`tiwi menen keyin ol su`wretler a`piwayilasa kele, sha`rtli ma`nide jumsalatug`in bolg`an ha`m kem-kem tu`siniklerdin` simvolina aylang`an. Grafikaliq jaziwdin` bunday tu`ri *ideografiya*³ jaziwi delinedi.

Ideografiya jaziwin *ieroglif* jaziwi dep te ataydi. Jaziwdin` bul tu`ri boyinsha so`z fonetikaliq ha`m grammatikaliq jaqtan tastiyoqlang`an o`zinin` formalarina iye bolmay-aq belgili bir ma`nisti bildiredi. Ideografiya jaziwinin` ayirim elementleri ha`zirgi jaziwimizda da ushirasadi. Sanlardi bildiretug`in sha`rtli belgiler (1, 2, 3, 4 ha`m t.b.) u`ndew (Yo), soraw (W) belgileri bug`an ayqin misal bola aladi.

Bar su`wretlerden paydalanatug`in piktografiya jaziwi da, sha`rtli belgilerden simvol retinde paydalanatug`in ideografiya jaziwi da tildin` materiyalliq ta`repin - seslik ta`repin an`latpaydi. Jaziwdin` bul tu`rleri arqali oy-pikirdi toliq bildiriw qiyin ha`m olar og`ada ko`p sandag`i sha`rtli tan`balardi biliwdi talap etetug`in edi.

Jaziwdin` rawajlaniwini` kelesi basqishi buwin jaziwi boladi. So`zdin` seslik ta`repine kewil awdarila baslandi. Jaziwdin` bul tu`ri boyinsha so`z buwinlarg`a bo`linip, ha`r bir buwin o`zinin` sha`rtli tan`basina iye boladi. ha`zirgi da`wirde buwin jaziwi qitay ieroglif jaziwi negizinde qa`liplesken yapon tilinde jumsaladi.

Bizin` ha`zirgi jaziwimiz en` jetiliskan jaziw bolip, bul seslik jaziw dep ataladi. Seslik jaziw bizin` eramizdan buring`i VII-VI a`sirlerde a`yyemgi grek tilinde qa`liplesken. Grek a`lipbesi tiykarinda latin a`lipbesi du`zilgen. Sonday-aq grek a`lipbesi a`yyemgi tserkovliq slavyan azbukasinin` jumsala baslawina da sebepshi bolg`an. X a`sirdin` Rus`ta xristianliqtin` ra`smiy qabil etiliwi menen ju`da` ke en jayg`an a`welgi azbuka tiykarinda ha`m latin a`lipbesinin` ta`siri menen Petr I tusinda 1708-jili oris a`lipbesi qayta du`zildi ha`m ol ayirim o`zgerisleri menen ha`zir de qollanadi.

Seslik jaziw boyinsha ha`r bir seslik tiptin` (fonemanin`) o`z sha`rtli tan`balarina iye boliwi so`zlerdi fonetikaliq jaqtan tastiyoqlag`an bir pu`tin ko`riniske keltirip turadi. Tilde sesler og`ada ko`p ekenligi belgili. Biraq jaziwda barliq seslerdi sha`rtli tan`balar menen belgileniw za`ru`rligi joq. Fonetikaliq transkripsiyasin bererde g`ana seslerdin` fonetikaliq jag`daylarg`a baylanisli bolg`an o`zgesheliklerin qosimsha sha`rtli tan`balar menen belgilew mu`mkin. Sonliqtan da fonetikaliq transkripsiya menen a`dettegi jaziwdag`i a`lipbenin` ayirmashilig`i boladi. A`dettegi jaziwda so`zlerdin` ma`nisi ha`m formasin o`zgeriwge sebepshi bolatug`in seslerdin` tipin sha`rtli tan`balar menen belgilewdin` o`zi jetkilikli boladi. Tu`rli fonetikaliq jag`daylardin` sebebinen seslerde bolatug`in ayirim o`zgerisler (fonemanin` ren`kleri) jaziwda sa`wlelene bermeydi.

Tema: Tu`rkiy tillerinin` izertleniwi.

Tu`rkiy tillerinin` izertleniwi erte zamanlardan baslang`an. Tu`rkiy tillerini izertlegen tun`g`ish alim Mahmud Qashg`ariy bolip esaplanadi. Onin` «Diywanı-lug`at-a`t-tu`rk» atlı miyneti XI-a`sirde

¹ **Grafika** - grekshe grapho - „jazıw“ degen ma`ni bildiredi.

² **Piktografiya** - latinsha piktus - „su`wret“ ha`m grekshe grapho - „jazıw“ so`zlerinen qa`liplesken.

³ **Ideografiya** - grekshe idea - „tu`sinik“, grapho - „jazıw“ so`zlerinen qa`liplesken.

jazilg`an bolip, onda tu`rkiy tilleri en` birinshi ret ilimiy izertlewdin` ob`ekti boldi. Usunday miynetlerdin` qatarina XII-a`sirde jazilg`an Zamaxshariydin` «Muqaddimat a`l-a`deb» shig`armasi jatadi. Bulardan basqa tu`rkiy tillerin izertlewge arnalg`an shig`is avtorlarinin` miynetlerinin` qatarina XIII-a`sirde belg`isiz avtor ta`repinen Mısırdı jazilg`an «Kitab majmu ta`rjuman tu`rkiy wa ajamiy wa mozuliy wa forsiy» miyneti, XIV-a`sirde jazilg`an A`bu Hayyamnin` «Kitab a`l-Idrak li Lisak a`l-A`trak» atlı kitabı, usı da`wirde jazilg`an Ja`maladdin a`t-Tu`rkiydin` «Bulgat a`l-mushtaq fi lug`at a`t-tu`rki wo`l-qıpsdaq» kitabı, usı a`sirde atları belg`isiz avtorlar ta`repinen jazilg`an «A`l-Qoywanin a`l-ku`llyiya li-dabt al-lug`at at-tu`rkiya» ha`m «Kitab a`t-tuxfa`t uz-zakiya fil-lug`at at-tu`rkiya» atlı filolog`iyalıq miynetlerdi ko`rsetiwge boladı.

Tu`rkiy tillerin u`yreniw ha`m izertlew boyınsha shig`is avtorlarinin`, a`sirese jerg`ilikli avtorlardın` XIV-XIX-a`sirler dawamında do`retken ko`p miynetleri, ma`selen, so`zlikler, grammatikalıq ha`m filolog`iyalıq traktatlar bar. (Traktat - ilimiy shig`arma). 1499-jılı jazilg`an Aliysher Nawayının` «Muhakamat-al-lug`atayın» (2 tildin` ba`sekelesiwi) atlı miynetinen tartıp, 1760-jılı jazıp pitkerilgen Mehdiha`nnın` «Mobannul-lug`at ha`m san`laq» atlı grammatikalıq osherkke deyin (osherk) ko`p sanlı ilimiy miynetler jazılıp, olarda ulıwma tu`rkiy tillerinin`, sonın` ishinde Orta Aziya a`debiy tili bolg`an eski o`zbek tilinin` ko`pshilik ma`seleleri islenedi.

Tu`rkiy tillerinin` u`yreniliw tariyxı tuwralı so`z bolg`anda, biz aldı menen olardıń Rossiyada u`yrenilip, izertleniwın ko`zde tutamız. Tyurkolog`iya iliminin` ko`rnekli wa`kili N.A.Baskakov tu`rkiy tillerinin` u`yreniliwın bir qatar da`wirlerge bo`lip qaraydı. Olardıń biri tu`rkiy tillerinin` Rossiyada XIX-a`sirge deying`i u`yreniliwi bolıp, bul da`wirdin` ha`rakterli belg`isi tu`rkiy tillerın praktikalıq jaqtan u`yreniwge umtulıwdan ibarat. Rossiyada tu`rkiy tillerın praktikalıq maqsette u`yreniw Altın Orda ma`mleketi da`wirinde aktiv tu`s aladı. Altın Orda ma`mleketindeg`i u`stem til bolg`an qıpsdaq tili boyınsha Rossiyada arnawlı dilmashlar tayarlanılıp, olar ha`n jarlıqların, ha`tların orıs tiline awdarg`an. XVI-XVII-a`sirlerde Rossiyada tu`rkiy tillerın arnawlı u`yreniw baslanıp, ko`plegen orıs elshileri ha`m sayaha`tshıları Orta Aziya ha`m Sibir jerlerin aralap, olardag`ı toponimlerdi ha`m jerg`ilikli ha`lıqlardıń tilleri boyınsha basqa da ko`p faktlerdi ha`tqa tu`sirip, ol jerlerdin` geografıyası, kartografıyası ha`m etnografıyasına tiyisli materiallar jıynaldı.

(Toponim-geografıyalıq atamalar jıynag`ı) XVIII-a`sirde Petr I zamanında Rossiyada tu`rkiy tillerın u`yreniw burıng`ıdan da beter jedel qolg`a alınadı, XVIII-a`sirdin` birinshi yarımında tu`rkiy tillerın u`yreniwdi dawam etiw ha`m konkret tu`rkiy tilleri boyınsha so`zlik materiallar jıynaw iyeledi. Bul gezlerde Rossiyada tu`rkiy tillerinin` u`yreniliwi kem-kemnen sistemalı bola basladı. Tu`rkiy tilleri boyınsha bul da`wirlerde V.N.Tatishev, G.F.Myuller, I.E.Fisher h.t.b. ta`repinen ko`p mug`darda lingvistikalıq materiallar jıynaldı.

XVIII-a`sirdin` ekinshi yarımında tu`rkiy tillerinin` Rossiyada u`yreniliwi burıng`ıg`a qarag`anda ilimiy ha`rakterge iye boldı. Bunda, burıng`ıday materiallar jıynaw menen sheklenilmey, jıynalg`an materiallardı salıstırıw usılı menen u`yreniw ha`m grammatikalıq izertlew menen birge tu`rkiy tilleri boyınsha da`slepki grammatikalıq qollanbalar du`zile baslaydı. Usının` menen bir qatarda bul da`wirde mekteplerde ha`m basqa da oqıw orınlarında shig`is tillerinin` qatarında tu`rkiy tilleri de ayırım pa`n bolıp oqıtıla baslaydı. Solay etip, XVIII-a`sirde Rossiyada tu`rkiy tillerın u`yreniw a`dewir da`rejede sistemalı ra`wishke endi. Mekteplerde azlı-kem tu`rkiy tillerinin` oqıtılıwı ha`m baslang`ısh da`wirde alıp barılg`an ilimiy izertlew jumısları Rossiyada tyurkolog`ıyanın` bunnan bılay rawajlanıwında a`hmiyetli basqısh boldı.

Tu`rkiy tillerinin` u`yreniliw tariyxındag`ı ekinshi da`wir olardıń Rossiyada XIX-a`sirde u`yreniliwi bolıp tabıladı. Bul da`wirde tyurkolog`iya ilimi ilimiy tiykarg`a qurılıp, onın` universitet bag`darlamasında oqıtılıwı ju`zege keldi.

XIX-a`sirde Rossiya shig`is tillerın arnawlı ilimiy tiykarda u`yreniw boyınsha, sonın` ishinde tu`rkiy tilleri boyınsha Evropada en` aldın`g`ı el da`rejesine ko`terildi. Bul da`wirde de Rossiyada tu`rkiy tillerın u`yrenip izertlewdin` tiykarg`ı orayları Moskva, Sankt-Peterburg ha`m Qazan qalaları boldı.

Eski tu'rkiy runikalıq jazıwların' alfaviti, grafikası ha'm fonetikası.

Jobası:

1. Orxon -enisey jazba esteliklerinin' alfavit quramı, tan'balıq sisteması.
2. Dawıslı sesler ushın alıng'an tan'balıq.
3. Dawıslas sesler ushın alıng'an tan'balıq:
  - a) Juwan dawıslaslar dı bildiriw ushın qollanılg'an tan'balıq.
  - b) Jin'ishke dawıslaslar dı bildiriw ushın qollanılg'an tan'balıq.
  - v) Sesler dizbegin bildiretug'in tan'balıq.
  - g) Dara dawıslaslar dı bildiriw ushın qollanılg'an tan'balıq.
4. Dawıslı ha'm dawıslaslar dı qollanılıwı.
5. Dawıslı ha'm dawıslaslar dı saykesligi.
6. Uyg'ır jazıwı.

A'debiyatlar:

1. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoıy pismennosti. M., -L 1951
2. Q.Xamidov. Qaraqalpaq tili tariyxının' osherkleri. «Qaraqalpaqstan» baspası, No'kis, 1979 j, 60-86 betler.
3. «Abduraxmonov, A.Rustamov. Qadimgi tu'rkiy til. Toshkent «Uqıtuvshi», 1982 j
4. A.N.Kononov. Grammatika yazıka tyurkskix runisheskix pamyatnikov VII-IX vv Leningrad «Nauka» 1980 j.
5. Amanjолоv A. Tu'rki filologiyası ja'ne jazıw tariyxı. Almatı 1996.
6. Azimov I., Raxmatov M. Qadimgi tu'rkiy tili T., 2005 (oqıw metodik qullanma)

Dawıslı sesler.

Jazba esteliklerindeki to'rt tan'ba segiz dawıslı sestı an'latıpp qollanılg'an. Olar mınalar:

Bunda da'slepki tan'ba eki dawıslı sestın' ornına yag'nıy juwan. Eziwlik, anıq A a ha'm jin'ishke. Eziwlik, ortasha ashıq E e seslerinin' ornına; ekinshi qatardag'ı tan'ba juwan, eziwlik, qısıq I i ha'm jin'ishke, eziwlik, qısıq I i seslerinin' ornına; ushinshi qatardag'ı tan'ba juwan. Ashıq, erinlik O o ha'm juwan, erinlik, qısıq U u seslerinin' ornına, to'rtinshi qatardag'ı tan'ba jin'ishke, orta ashıq, erinlik O' o' ha'm jin'ishke, qısıq, erinlik : u' seslerinin' ornına qollanılg'an.

Ayrıqsha bir dıqqat awdaratug'in na'rse mınadan ibarat: dawıslı ha'ripler eki dawıssız aralıg'ında ju'da' siyrek jazılg'an, so'zlerdin' juwan ya jin'ishke ekenligin (yag'nıy so'zdin' juwan ya jin'ishke bolıp ayılıwın) tek qatar turg'an juwan ya jin'ishke dawıssız sesler arqalı ajıratıwıg'a boladı. Bılayınsha aytqanda, so'zdi durıs oqıwda ha'm ma'nilerin ayırıp tanıwda tek dawıssız ha'ripler ulken rol oynaydı. Sonın' ushın da orxon Enisey jazıwların' geypara ilimpazlar Konsonangi xarakterge iye jazıw dep te esaplaydı. Dawıslı seslerdi qalay oqılıwın ha'm an'latatug'in ma'nilerin mısıl ushın berilgen mına tekstten an'latıwıg'a boladı.

Dawıssız sesler.

Jazba esteliklerindeki dawıssız seslerdin' jazılıw ha'm oqılıw ta'jiriybelerin esapqa alıp, olardı ush gruppag'a bo'liwge boladı: 1. Jubaylas dawıssızlar. 2. Dara dawıssızlar. 3. Dawıssız sesler dizbegi (yag'nıy bir tan'ba eki dawıssız sestın' ma'nisin bildirip keledi).

1. Jubaylas dawıssızlar.

Eski tu'rkiy jazıwının' bir o'zgesheligi onda juwan dawıssızlar g'a o'z aldına bir ha'rip (tan'ba), jin'ishke dawıssızlar g'a o'z aldına bir ha'rip (tan'ba) alıng'an. Onda jubaylas dawıssızlar mınalar: Bb - B b, G'g' - Gg, Dd- D d, Y y -Y y, Q q -Kk, L l- L l, N n -N n, Rr -R r, Ss - Ss, Tt - Tt, LT (tek juwan buwında keledi).

Bunda juwan dawıssızlar tek juwan dawıslılar menen g'nıy a, o, u, ı dawıslılar menen; al jin'ishke dawıssızlar tek jin'ishke dawıslılar menen yag'nıy e(e), o', u', i dawıslıları menen g'ana bir buwında qollanıladı.

Jubaylas dawıssızlardın' qollanılıwı

Bb - so'zlerdin' barlıq jerinde kele beredi, orın tan'lamaydı. Juwan dawıslılar kelgen buwınlarda qollanıladı. mıs: Bash -bas, ab - an', (aw, sub-suw, bun'-mun')

Bb - bul ses Bb nın' jin'ishke variantı bolıp esaplanadı, bul ses tek jin'ishke dawıslılar kelgen buwınlarda g'ana qollanıladı, bul da so'zlerde orın tan'lamaydı, basında, ortasında, aqırında kele beredi. mıs: beg-beg/ bek/ biy, ben-men, eb - u'y, ber-ber, bir –bir.

U'nli dawıssızlardan tek usı Bb sesi g'ana so'zlerdin' an'laush pozitsiyasında kele alg'an (basqa u'nlieler an'laush pozitsiyada kelmegen). Ha'tte ha'zirgi qaraqalpaq tilinde m sesi keletug'ın so'zlerde de eski tu'rkiy jazıwlarında ko'binese Bb sesi qollanılatug'ın bolg'an. mıs: bun'-mun', bin'-mın', ba'n'gu'-ma'n'gi, ben-men, t.b.

G'g' - juwan buwınlı (juwan dawıslılı) so'zlerdin' ortasında ha'm aqırında g'ana keledi. mıs: og'uz-og'ız, qag'an-qag'an, sarıg'-sarı, ulug'-ullı (u'lken, yazag'-jayaw, yag'-jaw)

Gg -jin'ishke dawıslılı so'zlerdin' ortasında, aqırında keledi. mıs: yegin-jiyen, ingek-sıyır, sheg-shek (shegara-shek ara).

Dd - juwan buwınlı so'zlerdin' ortasında, aqırında qollanıladı, so'z basında kelmeydi. mıs: yadag'-jayaw, adırılshı -adırıldı / ayırıldı, bod-boy, qod-qoy, t.b

Dd - jin'ishke buwınlı so'zlerdin' ortasında, aqırında keledi, so'z basında kelmeydi. mıs: idi-ıye, bediz-bezew, kedim-kiyim, t.b

Yy ha'm Yy -awız jolı, sonor ses aldın'g'ısı juwan. Keyingisi jin'ishke buwınlı so'zlerde keledi. mıs: yag'-jaw, ay-ay, bayrag'-bayraq /tuw, yer (yir-jer, yıldı-jıldı, yıl-jıl, t.b.)

Qq -u'nsiz, jabısıqqı ses. So'zlerdin' barlıq jerinde juwan dawıslılar menen kele beredi. mıs: qara-qara, qız-g'ız, qatun-qatın, yoq-joq, toq-toq, yıldı-jıldı.

Kk -bulda u'nsiz, jabısıqqı ses, Qq nın' jin'ishke variantı bolıp sostavında jin'ishke dawıslıları bar so'zlerdin' barlıq jerinde kele beredi. mıs: ku'n, ko'k, kedim-kiyim, emgek-en'bek. ko'lu'k-ko'lik.

Ll awız jolı sonor ses. Eski tu'rkiy jazba esteliklerinde juwan Ll ha'm jin'ishke Ll tu'rlerinde ushırasadı. So'zlerdin' basında ju'da' siyrek, birlı yarım so'zlerde g'ana, ushırasatug'ın, bolg'an, ma'selen: lag'zın («don'ız», shoshqa), luw («uluw») degen so'zlerde g'ana. Bul ses ko'binese so'zlerdin' ortasında ha'm aqırında qollanılg'an. Altun-altın, alp-alp (batır), baııq-balıq, yıldı-jıldı, ol-ol, ko'lu'k-ko'lu'k, qulun-qulın, bilig-bilik (bilim), ka'lin-kelin, yıl-jıl, o'lim-o'ldi.

Nn -murın jolı sonor ses. Juwan buwınlı so'zlerde Nn tu'rinde, jin'ishke buwınlı so'zlerde Nn tu'rinde qollanılg'an. Bul seste so'zlerdin' basında siyrek, al so'zlerdin' ortasında ha'm aqırında aktiv qollanıla bergin. mıs: nen'-na'rse (bir na'rse), ana-ana, yana-ja'ne, ton-ton (kiyim), qalın-qalın', ba'n/ ma'n-men.

Rr - bulda awız jolı sonor ses. Bulda jazba esteliklerde so'zlerdin' ortasında ha'm aqırında jiyi qollanılg'an. mıs: ara-ara, qırqız- temir, yer/ yir- jer.

S –sesi. Bul seste juwan ha'm jin'ishke tu'rlerinde kelip. So'zlerdin' basında, ortasında ha'm aqırında kele beredi. mıs: san, sarıg'-sarı, tabısg'an-tawshan, ku'mu's-gu'mis, saqın- oyla, t.b.

T sesi. Bul ses te juwan ha'm jin'ishke tu'rlerinde so'zlerdin' barlıq jerlerinde qollanıla beredi. mıs: tash-tas, joq-toq, ata-ata. Ash-ash, otu'z-otız, tush-tush, yat-jat.

Dara yamasa jeke dawıssızlar.

Dara dawıssızlar juwan ha'm jin'ishke so'zlerde de birdey jazıla beredi. Dara dawıssızlarg'a z, m, n', p, sh, sh sesleri jatadı. Dara dawıssızlardın' qollanıılıwı.

M sesi so'zlerdin' ko'binese ortasında, ayag'ında qollanıladı. mıs: qag'anım, o'zu'm, semiz.

P sesi so'zlerdin' ortasında ha'm aqırında ushırasadı, so'zlerdin' basında ushırasıp jarımaydı. mıs: ana, alp-alp, ko'p-ko'p.

S sesi so'zlerdin' basında qollanılmag'an tek so'zlerdin' ortasında, ayag'ında ko'birek qollanılg'an. mıs: yazıqa-jazıq, uzun, barzun, u'ze-ustinde, boz, yabız.

SH sesi orxon Enisey jazba esteliklerinde siyrek ushırasadı. mıs: sheg-shek, bash-bas, shad-shad (el basqarıw termini).

: sesi. Bul ses Orxon-Enisey jazba esteliklerinde jiyi qollanılıp, so'zlerdin' barlıq jerinde ushırasa beredi. mıs: sho'l-sho'l. Aga-a'je, u'shu'n-ushın, shab-dan'q, ansha-sonsha.

N' sesi so'zlerdin' basında ushıraspaydı, so'zlerdin' ortasında ha'm aqırında qollanılğ'an. mıs: san'a-sag'an, ban'a-mag'an, an'ar-og'an.

Sesler dizbekleri.

Eski tu'rki jazba esteliklerinde geypara sonor sesler u'nsiz sesler menen dizbeklesip qollanılğ'an ha'm bunday dizbekler ushın Orxon-Enisey jazba esteliklerinde bir tan'ba –bir ha'rip qollanılğ'an. Jazba esteliklerde seslerdin' mınanday dizbekleri ushırasadı: lt, nt, ng bash.

Eski tu'rkiy jazıwlarına ko'birek itibar bergen. S.E.Malov SHuvash, yakut tillerinin' materiallarına su'yene otırıp bunı tildin' o'tkendegi go'ne o'zgesheligine jat qaradı. Tu'rkiy tillerin izertlewshi ilimpazlar usı sesler dizbekleri jo'ninde bir qansha qarama-qarsı, talas pikirler de aytadı.

mıs: boltı-boldı. Ansha-sonsha. Saqıntım-oylandım, adırılshı-ayırıldı.

1. Demek, solay etip, Orxon-Enisey jazba esteliklerinde dawıshlıardı jazıp belgilew ushın 4 tan'ba qollanılğ'an: A/E, I/I, O/U, O'/:.

2. Jubaylas dawıssızlardı jazıp bildiriw ushın: a) qattı (juwan) dawıssızlardı bildiriw ushın: b, g, d, y, q, l, n, r, s, t ; b) jumsaq (jin'ishke) dawıssızlardı bildiriw ushın: B, G, D, Y, K, L, N, R, S, T ;

3. Dara dawıssızlar ushın: z, m, n', p, sh, sh.

4. Seslerdin' dizbegin bildiriw ushın: lt, nt, nsh, bash degen belgiler qollanılğ'an;

5. Ha'r so'zdi ayırım turatug'ın belgi esabında : , ' , √a belgileri qollanılğ'an.

Sesler almasıwı yamasa seslerdin' saykes keliwi.

Orxon-Enisey jazba esteliklerindeki so'zlerdi ha'zirgi qaraqalpaq tili menen salıstırıp qarag'anda qaraqalpaq tilindeki ayırım seslerdin' tu'sip qalıp yamasa geypara seslerdin' ornına basqa seslerdin' almasıwı keliwi yamasa Orxon-Enisey jazıwlarındag'ı seslerge qaraqalpaq tilindeki basqa seslerdin' sa'ykes keliwi bayqaladı. Bunday jag'daylar Orxon-Enisey jazba estelikleri do'retilgen waqıttan baslap aradan 11-12 a'sir dawamında yamasa qaraqalpaq tilinin' o'z aldına jeke til bolıp qa'liplesiw, rawajlanıw protsessinde payda bolğ'an qubılıslar bolıp esaplanadı. Seslerdin' almasıwı yamasa saykes keliwi jazba estelikler menen ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' ha'mme seslerine ta'n emes. Ol tek ayırım seslerde g'ana ushırasadı. Bul jag'daydı tiykarınan eki gruppag'a bo'lip ko'rsetiwge boladı: 1) dawıshlıardıń almasıwı yamasa sa'ykes keliwi; 2) dawıssız seslerdin' sa'ykes keliwi.

Dawıshlıardıń sa'ykes keliwi yamasa almasıwı. Orxon-Enisey jazba esteliklerin ha'zirgi qaraqalpaq tili menen, salıstırğ'anda olar arasında mınanday sa'ykeslik yag'nıy seslerdin' almasıwı ushırasadı.

A ~ O sa'ykesligi. mıs: anı-onı, an'ar-og'an.

I ~ A sa'ykesligi. mıs: ıg'ash-ag'ash.

U ~ I sa'ykesligi. mıs: toquz-tog'ız, otuz otız.

E ~ U: eb ~ u'y.

u'~ı sa'ykesligi. mıs: u'shu'n - ushın

u'~i sa'ykesligi. mıs: o'tu'n -o'tin, ku'mu's-gu'mis, yu'ku'n-ju'gin.

i~e sa'ykesligi: mıs: yir-jer, al-el.

Dawıssız seslerdin' sa'ykesligi yamasa almasıwı keliwi. dawıssız sesler tarawında seslerdin' mınanday sa'ykes keliwi ushırasadı.

B ~ Y: eb -u'y

B ~ M: ben-men, baqa-mag'an, bın' / bin'-mın', bun'-mun', ben'gu'-ma'n'gi

G ~ Y: ten'riteg - ta'n'ridey

U' ~ SH: ash-ash, u'sh-u'sh, o'shu'ng -o'tinish, sho'l-sho'l;

O ~ Y: kedgu'-kiygi (kiyim), bod-boy, qod-qoy.

Y ~ J: yol-jol, yoq-joq, yag'-jaw, yir/yer-jer

D ~ T: bog'uzlantı - bawızlandı, esid-esit.
Z ~ S: barzun - barsın, kelmez - kelmes
G ~ W: elig - eliw, ushegu' - u'shewi.
B ~ W: sub - suw
SH ~ S: bash - bas, besh - bes, kishi - kisi.
N' ~ G': an'ar-og'an, ban'a-man'a, mag'an
Q~G': toquz - tog'ız
K ~ g: sekiz-segiz, yiku'n - ju'gin

Orxon-Enisey jazba esteliklerinin' tilinde u'nlesiw (singarmonizm) nızamının' ko'rinisi.

Orxon-Enisey jazba esteliklerindeki so'zlerdin' ha'm seslerdin' ayılıwı menen jasalıwına baylanıslı belgili zan'lılıqları bolg'an. Orxon-Enisey jazba esteliklerinin' tilin izertlewshilerdin' ko'rsetiwine qarag'anda dawıslılardıń juwan ha'm jin'ishke bolıp u'nlesip keliwi tolıq saqlang'an. Al dawıslılardıń erinlik u'nlesiwı shamalı sındag'ı so'zlerde g'ana ushırasadı. Tu'bir so'zlerge affiksler tiykarınan alg'anda, eziwlik (tan'lay, nebnaya garmoniya) u'nlesligine baylanıslı so'zdin' aqırg'ı buwınının' juwan yamasa jin'ishke bolıp keliwi menen u'nlesip, ya juwan ya jin'ishke bolıp jalg'anatug'ın bolg'an; mıs: juwan so'zlerde: qapıg'qa-qapıg'a ((da'rwazag'a), yolta -jolda, ekinshi ekinshi. u'lu'gi-u'lesiyu atlıg'-atlı, qanlanıshı -xanlandı (xanlı boldı), alqınshı-sharshadı (qalqıladı, alqındı), yergi-jershil (jergilikli), t.b.

Jazba esteliklerde erinlik seslerdi de u'nlesip keliwi iyrek bolsa da ushırasadı. Geypara esteliklerde. a'sirese Enisey ha'm Talas da'ryalarınan' boylarınan tabılg'an esteliklerde, erinlik u'nlesliginin' ko'birek ushırasatug'ını bayqaladı. mıs: budun-xalıq. El, og'ul-ul, og'uz-og'ız, ku'ntuz-ku'ndiz, toquz-tog'ız, t.b.

Sonın' menen birge esteliklerde so'zlerdin' da'slepki buwınlarında erinlik sesler ushırasa, son'g'ı buwınlarında eziwlik sesler keletug'ın jag'daylar da ushırasadı. Bul Orxon esteliklerinde ha'm Enisey da'ryasının' boyınan tabılg'an geypara esteliklerde siyrek bolsa da ushırasadı. mıs: og'ul-og'lım-ulım, tonum-tonım (kiyimim), subuma-suwıma h.t.b.

Geypara so'zlerde so'zdin' da'slepki buwınında eziwlik dawıslılar kelip, son'g'ı buwınlarında erinlik dawıslılar kelgen jag'daylar da ushırasadı. mıs: altun-altın, batur-batır, qatun-qatın, aqun-shabıwıl (nabeg), aluq-qayg'ı, ha'siret (peshalnıy) narsu'gur ku'nlikshi hayal (slujanka, nalojnıtsa)

Eski Orxon-Enisey jazba esteliklerinde sonor yamasa u'nli sesler menen qatar u'nsiz seslerdin' qatar dizbeklesip turıwı jiyi ushırasadı. mıs: ansha-anda, barshı-bardı, adırılshı -ayırıldı, kelti-keldi, t.b.

Bul jag'day ha'zirgi qaraqalpaq tilinde tu'bir menen qosımshanın' shegarasında ushıraspaydı. Biraq geypara tu'bir so'zlerde u'nli sesler menen u'nsiz seslerdin' bir jerde qatar turıwı ushırasıp qaladı. Ma'selen, altı, altın, ayt, salt (sana) bılır, keltir, jaltır, eltir.

Uyg'ır jazıwı.

Ha'zir uyg'ır jazıwı atı menen belgili bolg'an jazıwdı Mahmud Qashg'ariy tu'rk jazıwı dep atap, onın' a'lipbesin to'mendegishe sıpatlaydı.

Tu'rk tillerinde qollanılg'an ha'riplerdin' ha'mmesi on segiz tiykar'ı ha'ripten ibarat bolıp, tu'rk jazıwı solardan ibarat.

... Onnan basqa jeti ha'rip bolıp olar jazıwda berilmeytug'ın biraq (bazı) so'zler olardan ayırılmaydı. Bular: (shawqımsız) u'nsiz ba (p); arabsha jim (partlawshı j) -bul tu'rkiy tilinde ju'da' kem qollanıladı; artikulyatsiyası z (z) menen shin (sh) aralıg'ındag'ı za (sırg'alıwshı j); arabsha fa (f) noqatlı g'ayn (g'); artikulyatsiyası (maxraji) qaf (q) ha'm kaf (κ) aralıg'ındag'ı gaf (g); g'ayn (g') ha'm kaf (κ), nun (n) ha'm qaf (q) aralıg'ındag'ı sonor (murınlasqan) kaf (ng)

... Bul tarmaq ha'ripler (tiykar) asasiy ha'ripler ko'rinisinde jazıladı, lekin noqatlar qoyıladı ha'm sonın' menen bilip alınadı.

Bul jazıwdın' imla printsipi sonday: ha'r bir fatha (a, a') aytılıwda bug'an tiykar bolmasa da jazıwda a'lıf benen beriledi. Ha'r bir zamma (u, u', o, o') aytılıwda bug'an tiykar bolmasa da jazıwda waw menen beriledi. Ha'r bir nasra (ı, i, e) bug'an tiykar bolmasa da, ya ha'ribi menen beriledi.

Uyg'ır jazıwı sog'd jazıwınan ha'm sog'd jazıwı aramey jazıwınan payda bolg'anlıg'ı ushın ol orxon jazıwına salıstırg'anda tu'rkiy tillerinin' fonetikalıq qa'siyetin o'zinde jaqsı atqara almag'an. Uyg'ır jazıwı on'nan shepke ha'm ha'ripler bir birine eki yamasa bir ta'repten qosıp jazıladı. Sonın' ushın ha'r bir ha'rip u'sh elementten ibarat. Birinshisi tiykarg'ı element bolıp bul ha'riptin' barlıq ko'rinislerinde saqlanadı ha'm sestı sol element bildiredi. Ekinshisi baylanıstırıwshı sızıqshalardan ibarat bolıp bular ha'ripti ha'ripke qosıw payıtında payda boladı. :shinshisi tamamlawshı sızıq bolıp, bul ha'riptin' dara yamasa aqırg'ı ko'rinisinde tiykar, negiz ha'm qosımshalar aqırında payda boladı.

Uyg'ır jazıwının' a'lipbesi to'mendegishe:

1. Alif ha'ribi. Bul ha'riptin' tiykarg'ı elementi ko'rinisinen ibarat bolıp dara jazılg'anda ha'm so'z aqırında on'g'a ya gorizont al yakiy joqarıg'a qayırıl'g'an yamasa pa'ske qarag'an tamamlawshı element baylanıladı ha'm *a, a'* seslerin bildiredi. So'z basında *a* nı beriw ushın izbe-iz eki alif jazıladı.

Translitratsiyada alif *a* ha'ribi menen belgilenedi.

2. Ya ha'ribi. Bul ha'riptin' tiykarg'ı elementi ko'rinisine iye bolıp, tamamlawshısı ko'binese gorizont halatta boladı ha'mde y dawıssızın ha'm *i, ı, e* dawıslılardı bildiredi. So'z basında aytlıg'an dawıslılardı bildirgende aldına alif ha'ribi son'ınan ya ha'ribi jazıladı. Translitratsiyada ya ha'ribi y dawıssız ha'ribi menen beriledi.

3. Waw ha'ribi. Bul ha'riptin' tiykarg'ı elementi ko'rinisinen ibarat bolıp, dara ha'm aqırg'ı ko'rinisleri bir sızıq tartılıp tamamlanadı.

Waw ha'ribi erinlik *o, o, u, u'* dawıslılardı bildirgende aldına alif, til aldı dawıslılardı bildirgende. Eger so'zde *ka* ha'ribi bolmasa alif, waw, ya ha'm *za* ha'ripleri menen jazıladı. Waw translitratsiyada *u'* belgisi menen beriledi.

4. Va ha'ribi. Bul ha'rip waw ha'ribinen shep ta'reptegi ushlarınn' qosılmaslıg'ı menen ajıraladı ha'm ko'rinisine iye. Tamamlawshısı gorizont sızıqtan ibarat: ; *v* dawıssızınn' ha'r eki erinlik ha'm erin tıslık variantların an'latadı. Sonın' menen birge ayırım orınlarda *f* sesin bildiriw ushın ha'm qollanılg'an ha'm translitratsiyada.

5. Ba ha'ribi. Bul ha'rip *b* ha'm *p* dawıssızların an'latadı. Translitratsiyada *b* menen beriledi.

6. Ta ha'ribi. Bul ha'rip *t* dawıssızın an'latıp, translitratsiyada *t* ha'ribi menen beriledi.

7. Ha ha'ribi. Bul ha'rip *x* ha'm *g'* seslerin bildirip, translitratsiyada *x* ha'ribi menen beriledi.

8. Qa ha'ribi. Bul ha'rip translitratsiyada *q* ha'ribi menen beriledi.

9. Sa ha'ribi. Bul ha'rip *s* sesin bildirip, transkripsiya ha'm translitratsiyada *s* ha'ribi menen beriledi.

10. SHa ha'ribi. Bul ha'rip *sh* sesin bildirip translitratsiya ha'm transkripsiya *sh* ha'ribi menen beriledi.

11. Ka ha'ribi. Bul ha'rip *κ* ha'm *g* seslerin bildiredi, aldında *na* ha'ribi kelgende ekewi birigip *n'* sesin an'latadı. Translitratsiyada *κ* ha'ribi menen beriledi.

12. SHa ha'ribi. Bul ha'rip tiykarınan *sh ha'm geyde partlawshı j* sesin bildiredi. Translitratsiyada *sh* ha'ribi menen beriledi.

13. Ma ha'ribi. Bul ha'rip *m* sesin bildiredi. Translitratsiya ha'm transkripsiyada *m* ha'ribi menen beriledi.

14. La ha'ribi. Bul ha'rip *l* sesin an'latadı. Translitratsiya ha'm transkripsiyada *l* ha'ribi menen beriledi.

15. Ra ha'ribi. Bul ha'rip *r* sesin bildiredi. Translitratsiya ha'm transkripsiyada *r* ha'ribi menen beriledi.

16. Za ha'ribi. Bul ha'rip z sesin ha'm geyde astina eki noqat qoyilip bazda qoyilmay s'rg'alıwshı j sesin bildiredi. Bul translitratsiyada z ha'ribi menen beriledi.

17. Ja ha'ribi. Bul ha'rip s'rg'alıwshı j sesin an'latadı, translitratsiyada j ha'ribi menen beriledi.

18. Zal ha'ribi. Bul ha'rip d ha'm tis aralıq z sesin bildiredi, translitratsiyada d ha'ribi menen beriledi.

19. Na ha'ribi. Bul ha'rip n sesin bildiredi. Translitratsiya ha'm transkripsiyada n ha'ribi menen beriledi.

Tema: Tu`rkiy tillerdin` jazba estelikleri.

Joba:

1. Orxon-enisey jazba estelikleri.
2. Arab jazıwlarındaǵı estelikler.

A`debiyatlar:

1. X.Ha'midov. Qaraqalpaq tili tariyxının` osherkleri. No`kis, 1974.
2. Batjanov I.A. Yazık eniseyskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti. Frunze, 1959.
3. S.E.Malov. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. M., 1952.
4. Fazılov E. Starouzbekskiy yazık, Xorezmskie pamyatniki XII veka, tom I, T., 1966
5. Baskakov N.A. Tyurkskie yazıki. M., 1960.

Tu`rkiy tillerdin` jazıw da`stu`ri runikalıq eski tu`rkiy alfavitinen baslang`an. son` jazıwdın` basqa tu`rleri-sog`da jazıwı tiykarında uyg`ır ha`m arab jazıwları XI a`sirden baslap ken` taralg`an.

Runikalıq jazıwdag`ı eski tu`rkiy esteliklerine VII-IX a`sirlerdeg`i Orxon-Enisey jazba estelikleri kiredi. Ha`zirg`i tu`rkiy ha`lıqlardıń ha`mmesi ushın ortaq bolg`an bul estelikler sol da`wirdegi tu`rkiy qa`wimlerdin` tariyxı, etnografiyası, tili haqqında mag`lıwmat beretug`ın birden bir biybaha derek bolıp esaplanadı.

Vengriya ha`m buring`ı SSSR aymaqlarınan tabılǵan pesheneglerdin` runikalıq jazba estelikleri orta a`sirlerde tu`rkiy ha`lıqlar arasında ko`p qollanılg`an.

Ulıwma tu`rkiy tillerine ortaq bunnan basqa da estelikler XI-XII a`sirlerde Qaraha'niyer ma`mleketi da`wirinde do`retildi. Bul da`wirde qarluq-uyg`ır tilinin` neg`izinde a`debiy til qa`liplesti, ol tilde Yusup Ha`s ajıbtın` «Qutadg`u bilig», Maxmud Qashg`ariydin` «Divanu lug`at it tu`rk», Axmed Yugnakiydin` «Hibbatul haqayıq», Axmed Yassahiyydin` «Hikmetleri» ha`m t.b. jazıldı. Usı jazba esteliklerdin` yamasa karluk-uyg`ır jazba tili qa`liplesti.

XIII-XIV-a`sirlerde Oraylıq Aziya, Arqa Sibir, Orta Aziya, Kaspiy, To`meng`i Volga boylarında a`yyemnen o`mir su`rip kelgen tu`rkiy qa`wimlerinin` tariyxında u`lken o`zgeris boldı. Bul jerlerdegi Shin`g`ıs ha`n baslag`an mong`ol basg`ınshıları jawlap alıp, biylep Altın Orda ma`mleketin qurdı. Usı da`wirde diniy yamasa didaktikalıq mazmundag`ı shıg`armalar menen birge, ko`rkem a`debiyatlar ha`m is qag`azları (jarlıqlar) tu`rindeg`i shıg`armalar jazıldı.

XIV a`sirde Altın Ordada do`retilgen jazba esteliklerdin` ha`mmesi de sol da`wirdegi ulıwma a`debiy esteliklerdin` barlıǵına ortaq a`debiy tildin` da`stu`ri ha`m sol waqıtlarda jan`a qa`liplesip kiyatırg`an og`uz, qıpshaq, qarluq tillerinin` dialektleri menen aralas tilde jazılǵan. bul da`wirde Xorezmiydin` «Muha`bbatnama», Qutbtın` «Hısraw ha`m Shiyrin», Alidin` «Naxdj al-faradis», «Og`uznama», «Qıssasi Rabg`uziy», usag`an shıg`armaları jazıldı.

Orxon-Enisey jazba estelikleri.

Orxon-Enisey runikalıq jazıwları ertedeg`i tu`rkiy qa`wimleri ta`repinen Orta Aziyadag`ı irantilles ha`lıqlardan-pexleviy, xorezmiy ha`m sog`da alfavitinen o`zlestirilgen aramey ha`riplik jazıwı neg`izinde payda bolg`an.

Runikalıq jazıwdag`ı eski tu`rkiy esteliklerdin` da`slepki u`lg`ilerinin` ko`pshilig`i Orxon ha`m Enisey da`ryaları boylarınan tabılǵan, sonlıqtan olardı Orxon estelikleri ha`m Enisey estelikleri dep ataydı. Olar ko`binese ulıwma at penen Orxon-Enisey jazba estelikleri dep

ju`rg`iziledi. Bul derekler tyurkolog`iyada «Orxon-Enisey estelikleri», «Orxon-Enisey esteliklerinin` tili», «Runikalıq jazıwdag`ı eski tu`rkiy esteliklerinin` tili», «Eski tu`rkiy estelig`i», «Mongoliyadag`ı eski tu`rkiy estelikleri», «Eski og`uz tili», «Orxon-tu`rk tili», «Ko`k tu`rk tili estelikleri», «Tu`rkiy runikalıq estelikleri» dep ataladı. Bunday atamaların` ju`zege keliwinin` sebebi-izertlewshilerdin` ha`r qıylı kriteriylerge tiykarlang`anlıg`ı; ayırım izertlewshiler bul dereklerdi tabılğ`an jerine qaray atasa, birewleri olardıń til o`zgesheliklerin, basqalar jazılıw usılın tiykar etip alg`an.

Eski tu`rkiy esteliklerinin` ko`pshilig`i-Orxon estelikleri. Olar Arqa Mongoliya aymag`ınan-Orxon, Selenga, Ong`ın da`ryaları boylarınan ha`m sog`an jaqın jerlerden tabılğ`an. VII a`sirdin` ayag`ı ha`m VIII a`sirdin` birinshi yarımına tiyisli bolğ`an Orxon estelikleri-tu`rkiy qag`anlarınan`, ma`mldeketlikqulpı taslarg`a oyıp jazılğ`an estelikler.

Enisey estelikleri, tiykarınan, Tuva respublikasınan, Hakas oblastınan, Krasnoyarsk oblastının` Minusinsk rayonınan tabılğ`an. Olar qulpitsalarg`a, altın yamasa gu`mis ıdıslarg`a, sonday-aq ha`r qıylı metall buyımlarg`a jazılğ`an.

Enisey esteliklerinin` do`retilgen da`wiri ha`zirshe anıq emes. Ol haqqında izertlewshiler ta`repinen ha`r qıylı pikirler ayıldı. Ayırım qa`nigelerdin` tastıyıqlawınsha, olar Orxon esteliklerinen burın, V-VI a`sirlerde do`retilgen. Ja`ne bir izertlewshilerdin` pikirinshe, Enisey esteliklerinin` da`slepkileri VII a`sirdin` ayag`ı ha`m VIII a`sirdin` baslarına tiyisli, yag`nıy Orxon estelikleri menen bir waqıtta jazılğ`an. Son`g`ı waqıtları bir qatar izertlewshiler jazıw ha`m imla` o`zgesheliklerin salıstırıp izertlew na`tiyjesinde Enisey esteliklerinin` do`retilgen da`wiri IX a`sirdin` ekinshi yarımın menen X a`irge tuwra keledi degen juwmaq shıg`aradı.

Orxon-Enisey jazba esteliklerinin` ha`zirg`i tu`rkiy ha`lıqları ha`m tillerine qatnası ma`selesinde de ha`r qıylı ko`z qarasar bar. Izertlewshilerdin` bir toparı Orxon estelikleri eski og`uz, yag`nıy og`ız toparındag`ı tu`rkiy ha`lıqlardıń a`wla`dları ta`repinen do`retilgen dese, basqa izertlewshiler olar ha`zirg`i tu`rkiy ha`lıqlardıń ha`mmesi ushın orta q degen pikirdi aytağı. Al Enisey esteliklerin ayırım izertlewshiler ertedeg`i qırğ`ızlarg`a tiyisli dep esaplasa, ekinshi bir ilimpazlar onı hakas aristokratlarına qoyılğ`an estelikler dep qaraydı.

Runikalıq jazıwdag`ı estelikler Shıg`ıs Tu`rkstan, Orta Aziya, Arqa Kavkaz, Vengriyadan da tabılğ`an.

Shıg`ıs Tu`rkstannan tabılğ`an jazıwlarıdıń bir bo`leg`i Turfandag`ı (Shıg`ıs Tu`rkstandag`ı qala) eski qorg`anlardın` diywallarına, ayırımları qag`azlarına jazılğ`an bolıp, izertlewshilerdin` pikirinshe, olar IX-X a`sirlerge tiyisli.

Orta Aziyag`a tiyisli jazıwlarıdıń ko`pshilig`i Qırğ`ızstannın` Talas oypatınan tabılğ`an, olar ilimde Talas estelikleri dep ataladı. Bul estelikler izertlewshilerdin` tastıyıqlawınsha, jazılıw ha`m til o`zgeshelileri jag`man Enisey esteliklerine uqsas. Runikalıq jazıwdag`ı tu`rkiy estelikleri Ferg`ana oypatınana da (Quva) tabılıp, olar ılaydan islengen ıdıslarg`a ha`m metall buyımlarg`a jazılğ`an qıqa buzıwlar.

Arqa Kavkaz ha`m Vengriyadan tabılğ`an runikalıq jazıwlar da ha`r qıylı ıdıslar ha`m buyımlarg`a jazılğ`an. Bunday kishi tu`rdeg`i jazıwlar altay u`lkesinen, Lena da`ryası boylarınan ha`m Baykal ko`li jag`alarınan da tabılğ`an.

Orxon-Enisey estelikleri tu`rkiy ha`lıqlardıń ertedeg`i tili, a`debiyatı, tariyxı ha`m etnografiyasın u`yreniwde biybaha derek bolıp sanaladı. Sonın` ushın da olar ko`pten berli ilimpazlardın` dıqqatın o`zine awdarıp, ha`r ta`repleme u`yrenilip kiyatır.

Orxon-Enisey jazba estelikleri ilim du`nyasına XVII a`sirdin` ekinshi yarımınan baslap belg`ili bolğ`anı menen XIX a`sirdin` ayag`ına deyin onı izertlew menen heshkim arnawlı shug`ıllanbay belg`ısiz jazıw tu`rinde qalıp keldi.

Belg`ısiz jazıwdı da`slep ko`rip ha`m ol waqqında en` birinshi mag`lıwmatlar bergen Amsterdam qalasınan` burgomistri Vitsen ha`m Tobolsk qalasınan` boyarı S.U.Remezov boldı. Sonnan baslap bul estelik jazıwlar u`ziksiz ilimpazlardın` na`zerinde bola basladı.

Rossiyada Poltava urısında tutqınğ`a tu`sken ha`m basqa shved tutqınları ishinde Tobolskke jiberilgen shved ofitseri Stralenberg Sibirde ju`rgen da`wirinde, sol jerdeg`i ha`lıqlardıń tili,

tariyxı, etnografiyası ha'm geografiyasın jaqsı u'yrenip, o'zinin` «Severnaya i vostoshnaya shasti Evropı i Azii» (Stokgolm, 1730) degen miynetinde bir qatar balg'isiz jazıwların` kestegin beredi.

Bul jazıwlar menen zoolog ha'm belg'ili sayaha'tshı Missersshmidt shug'illang'an. Ol Petr I tapsırması menen 1720-1727-jıllardag'ı Sibir ekspeditsiyası da'wirinde Enisey da'ryası boylarınan tabılğ'an belg'isiz jazıwların` bir qatar u'lg'ilerin o'zinin` ku'ndelik da'pterine tu'sirgen.

Sibirdeg'i taslarg'a jazılğ'an jazıwları topla ha'm olardı bastırıp shıg'arıw isinde Rossiya İlimler Akademiyasının` ha'barshı ag'zası G.I.Spaskiydin` xızmeti ayrıqsha boldı. ol o'zi shıg'arıp turg'an «Sibirskiy vestnik» jurnalında basılğ'an «Drevnosti Sibiri» degen maqalasında belg'isiz jazıwlar haqqında ken` mag'lıwmat berip ha'm sol jazıwların` ayırım u'lg'ilerin de keltirgen. Bul derekler son`ınan G.I.Spaskiydin` o'zi ta'repinen latin tiline awdarılıp, ilimpazlarg'a belg'ili bola basladı.

1889-jılı N.M.Yadrintsev bassılığ'ındag'ı Rus geografiya ja'miyetinin` sho'lkemlestirilgen ekspeditsiyası ta'repinen Mongoliyanın` Orxon da'ryası boylarınan eki estelik (Kyulteg'in ha'm Bilge qag'an estelikleri) tabıldı.

Bunday ekspeditsiyalar 1890-1891-jılları tag'ı da sho'lkemlestiriledi. Olardı fin ilimpazı Aksel Olay Geykel ha'm rus ilimpazı V.V.Radlov basqardı ha'm usı eki ekspeditsiyanın` islegen jumslarınan` juwmaqları baspada ja'riyalandı.

İлимпazlar arasında belg'isiz jazıwdı oqıw ma'selesini ko'terildi. Ol haqqında ha'r kim ha'r tu'rli pikirler bildirdi. Bul jazıwları ilimpazlar eski kelt, eski got, grek, eski slavyan, skandinaviya, fin, mong'ol jazıwları dep esaplap keldi.

Na'tiyjede daniyalı ilimpaz V.Tomsen belg'isiz jazıwdı birinshi ret oqıp, talladı ha'm ol bul jazba esteliklerdin` ertedeg'i tu'rkiy qa'wimlerinin` jazıwı ekenlig'in du'nya ju'zi ilimpazlarınan` aldında da'lillep berdi.

Professor V.Tomsen esteliklerdegi bir tan`banın` ekinshi tan`ba menen qatar keliw yamasa kelmew mu'mkinshilig'ine na'zer awdardı. Bul jazıwdan tu'rkiy tiilerdeg'idawıslı ha'm dawıssız seslerdin` qullanılıwına baylanıslı tiykarg'ı belg'ilerdi taptı.

V.Tomsennin` ekinshi bir jan'alıg'ı: jazıwdı shepten on`g'a qaray emes, al on`nan shepke qaray oqıw kereklig'in ko'rsetti. Solay etip, ol belg'isiz jazıwda 38 ha'rip-tan`ba bar ekenlig'in anıqladı ha'm teksti oqıwg'a eristi.

Belg'isiz jazıwdın` oqılıwı ilimde u'lken jan'alıq boldı. Solay etip, Orxon ha'm Enisey da'ryaları boylarınan tabılğ'an bul jazıwlar ulıwma tyurkolog'iya iliminin` izertlew ob'ektine aynaldı.

V.Tomsennin` izi menen Orxon-Enisey jazıwların V.V.Radlov, P.M.Melioranskiy, V.V.Bartold, S.E.Malov, I.A.Batmanov, X.N.Orkun ha'm t.b. ilimpazlar oqıp, olar haqqında miynetler jazdı.

V.V.Radlovtnın` «Drevnetyurkskie nadpisi Mongolii» degen miynetinde bir qatar esteliklerdin` transkripsiyalıq teksti ha'm awdarması menen birge Orxon-Enisey estelikleri tilinin` fonetikasi, morfolog'iyası, sintaksisi boyınsha mag'lıwmatlar ha'm so'zlik berilgen. Onın` bul miyneti usı esteliklerdin` til o'zgesheliklerin u'yreniwde da'slepki qa'dem boldı.

XX a'sirde Orxon-Enisey jazba esteliklerin u'yreniu'ge ha'm onı bastırıp shıg'arıw isine de bir qatar tyurkolog-ilimpazlar u'lken u'les qostı. A'sirese, 1950-jılları SSSR İlimler akademiyasının` ha'barshı ag'zası, professor S.E.Malovtnın` u'sh u'lken miynetinin` baspadan shıg'ıwı u'lken waqıya boldı; «Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti» (M., 1951), «Eniseysqaya pismennost tyurkov» (M., 1952), «Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirg'izii» (M., 1959). Onın` usı miynetleri Orxon-Enisey esteliklerinin` XX a'sirdin` ortalarına shekem u'yreniliwine juwmaq jasadı ha'm bul dereklerdi bunnan keyin de ken` masshtabta izertlewge tiykar saldı.

Son`g'ı waqıtları Orxon-Enisey esteliklerine dıqqat ele de artıp, olar haqqındag'ı izertlewlerdin` ko'lemi ken`eyip, bul tarawda jan`a-jan`a u'lken miynetler do'retildi. Eski tu'rkiy jazba esteliklerdi izertlewde ayırım ma'selelerine V.M.Nasilovtnın`, I.A.Batmanovtnın`, A.N.Kononovtnın`, Ch.Ch.Jumag'ulovtnın`, L.R.Kizlasovtnın`, E.R.Tenishevtın`, A.M.Sherbaktın`,

V.G.Kendratevtin`, D.D.Vasilevtin`, A.S.Amanjolovtin`, «Aydarovtin` ha`m t.b. ilimpazlardin` miynetleri araldi.

Akademik A.N.Kononovtin` «Grammatika yazıka tyurkskix runisheskix pamyatnikov VII-IX vv», (L., 1980), miynetinde Orxon-Enisey esteliklerinin` u`yreniliw tariyxı haqqında ken` mag`lıwmat berilgen. So`z ha`m terminlerdin` oqlıwı, jazılıwı ha`m awdarması boyınsha da du`zetiwler ha`m anıqlıqlar kirg`izilip barılğ`an, ko`p so`zler ha`m qosımtalarg`a teren` ilimiy etimolog`iyalıq sıpatlamalar berilgen. Qısqasha aytqanda, bul miynetten Orxon-Enisey estelikleri ha`m olardın` til o`zgeshelikleri haqqında ken` mag`lıwmat alıwg`a boladı.

Eski tu`rkiy jazba estelikleri a`debiyattanıw predmeti sıpatında a`debiyatshı-ilimpaz I.V.Steblevanın` miynetlerinde talqılandı. Sonday-aq, V.V.Bartoldtin`, A.N.Bernshatmnın`, L.N.Gumilevtin`, S.G.Klyashtornıydın` ha`m t.b. tariyxshılardın` miynetlerinde talqılandı.

Son`g`ı waqıtları Orxon-Enisey jazba estelikleri Amerika, Vengriya, Germaniya, Daniya, Tu`rkiya, Finlyandiya, Frantsiya, Yaponiya ha`m t.b. ma`mleketlerde de u`yrenilip atır.

Arab jazıwındağ`ı estelikler.

«Kutadğ`u bilig».

XI a`sirde jasag`an belg`ili shayır ha`m alım Yusup Ha`s Hajibtin` (Balasag`un) «Kutadğ`u bilig» (Baxıtqa baslawshı bilim) atlı didaktikalıq mazmundag`ı poeması-tu`rkiy ha`lıqlardın` bizge kelip jetken du`nya ju`zilik a`hmiyetke iye birden-bir jazba a`debiy estelig`i.

Yusup Ha`s Hajib 1021-jılı Qırğ`ızstannın` ha`zirg`i Toqmaq qalasına jaqın Chu da`ryası boyına ornalsqan, sol da`wirdeg`i Qaraha`niyer ma`mleketin adminstrativlik ha`m sawda-satlıq orayı bolğ`an Balasag`un qalasında tuwılğ`an. shayırdı tuwılğ`an jerine qarap «Yusup Balasag`un» dep te ataydı. ol jas waqtınan baslap bilim alg`an, tu`rkiy, parsı, arab, qıtay tillerin jaqsı bilgen ha`m o`z da`wirinin` bilimli adamı bolğ`an.

«Kutadğ`u bilig»ti shayır 1069-1070-jılları Chu da`ryası boyına jaylasqan Balasag`un qalasında jaza baslag`an ha`m sol da`wirdeg`i tu`rkiy ma`deniyatının` orayı bolğ`an. Qashğ`arda onı jazıp pitkeren. Avtor o`zının` «Kutadğ`u bilig» shıg`armasın Tabğ`ash ha`nı Bug`ra ha`ng`a arnag`an. Ha`n Yusuptı maqtap, og`an «Ha`s Hajib» (bas ken`esshi, aqılgo`y) degen hu`rmetli ataq bergen. Sonnan baslap onın` «Yusup Ha`s Hajib» degen atag`ı jer ju`zine tarap ketken.

«Kutadğ`u bilig» poeması ilim du`nyasına XIX a`sirdin` baslarında belg`ili boldı. Onı birinshi Avstraliyanın` Stambuldag`ı elshisi Yozef Ha`mmer-Purgtal jerg`ilikli Sheyxzade Abdurazzaq baqshi (ha`tshı) degen kisiden satıp aladı ha`m venadag`ı Venadag`ı Saray kitapha`nasınan tapsırg`an.

Da`stannın` bizge tek u`sh ko`shirmesi g`ana kelip jetken.

Vena nusqası. Bul nusqanı Gerat qalasında uyg`ur jazıwı menen 1439-jılı Ha`san qara Seyl Shams degen kisi ko`shirgen. Ha`zirg`i waqıtta bul ko`shirme Venada saqlanadı. Vena nusqası menen frantsuz ilimpazı Amadey Jober tanısıp, ol haqqında 1825-jılı maqalı ja`riyalaydı. A.Jober da`stannın` ayırım bo`limlerin frantsuz tiline awdarıp, onın` mazmunı haqqında mag`lıwmatlar beredi.

«Kutadğ`u bilig» da`stanın izertlew isi menen XIX a`sirde vengr ilimpazı Arminiy Vamberi (1832-1913) ha`m rus ilimpazı V.V.Radlov arnawlı shug`ıllandı. A.Vamberi da`standı nemets tiline awdarıp, 1897-jılı bastıp shıg`ardı.

Kair nusqası. Bul nusqa XIV a`sirdin` birinshi yarımında Mısırdı (Eg`ipette) arab jazıwı menen ko`shirilgen. Onı 1896-jılı nemets ilimpazı B.Morits taptı. Ha`zirg`i waqıtta bul nusqa Kairdin` Kediven kitapha`nasında saqlanadı. V.V.Radlovın` o`tinishi menen 1898-jılı Kair nusqasınaan ko`shirilgen nusqa ha`zir Sankt Peterburgta Shıg`ıstanıw institutında saqlawlı. V.V.Radlov 1910-jılı da`stannın` Kair nusqasın ja`riyaladı.

Namangan nusqası. XII a`sirdin` ayag`ında arab jazıwı menen ko`shirilgen bul nusqa 1914-jılı Namangan qalasınan tabılğ`an. Ha`zirg`i waqıtta Namangan nusqası Tashkentte O`zbekstan Ilimler Akademiyasının` Shıg`ıstanıw institutında saqlanadı.

U`sh nusqanın` da faksimilesi 1942-1943-jılları Stambulda basılıp shıqtı. Son`ınan 1971-jılı Tashkentte «Fan» baspasınan usı esteliktin` Namangan nusqası o`zbek tilinde basılıp shıqtı.

Divanu lug`at it-tu`rk.

Mahmud Qashg`ariydin` «Divanu lug`at it-tu`rk» (Tu`rkiy tillerdin` so`zlig`i) shıg`arması XI a`sirdin` (1072-1074) ekinshi yarımına tiyisli bolg`an tu`rkiytillerdin` bahalı estelig`i bolıp esaplanadı. Bul shıg`arma tyurkolog`iyanın` da`slepki u`lg`isi sıpatında sol da`wirdin` ma`deniy turmısında ha`m til ilimi tariyxında ayırıqsha bet ashtı.

Ha`zırg`i waqıtta Stambul Milliy katapha`nasının` Ali A`miri qorında saqlanatug`ın M.Qashg`ariydin` jalg`ız nusqası bizge ko`shirme tu`rinde kelip jetti. Onn` ko`shirip jazıwı Muhammed ibn Abu-Bakir ibn Abdulfatx as Savi (keyinirek al-Damashki), o`zinin` aytıwı boyınsha, Mahmud Qashg`ariydin` o`zine tiyisli nusqadan 1266-jılı 1-avgustta ko`shirip alg`an. Usı waqıtqa deyin ilimge belg`ili M.Qashg`ariydin` miynetinin` Stambul nusqasın birinshi ret 1914-15 jılları tu`rk ilimpazı Ali A`miri Stambuldag`ı go`ne kitaplar bazarında satıp aldı, onın` tapsırması boyınsha ol ta`rtipke tu`sirildi ha`m 1915-1917 jılları Stambuldag`ı tu`rk tiline awdarması menen u`sh tom bolıp Kilisli AxmedRifatBilge ta`repinen tipografıyalıq usılda basılıp shıqtı.

Ayırım kemshiliklerge qaramastan Kilisli Rifat ta`repinen basılıp shıqqan kitap tyurkolog`iyanın` tariyxında u`lken a`hmiyetke iye boldı, sebebi usı basılıp arqalı Mahmud Qashg`ariydin` «Divanu lug`at it-tu`rk» miyneti tyurkologlar arasında ken`nen ma`lim boldı ha`m keyinen ol nemets, tu`rk, o`zbek tillerine awdarıldı. «Divandag`ı» so`zlerdi alfavit ta`rtibine tu`sirip, birinshi ret Karl Brokkelman nemets tiline awdardı ha`m onı 1928-jılı Vengriyada bastırıp shıg`ardı. Tu`rk ilimpazı Besim atalay «Divandı» tu`rk tiline awdarıp, Ankarada 1939-1943-jılları bastırıp shıg`ardı. «Divandı» o`zbek tiline Salix Muıallibov awdardı ha`m baspadan shıg`ardı. «Divannın`» uyg`ır tilne awdarılğ`an nusqası Qıtayda basılıp shıqtı.

M.Qashg`ariydin` «Divanında» XI a`isrdeg`i ko`plegen tu`rkiy so`ylew tillerinin` fonetikasi, grammatikasi ha`m leksikasi boyınsha sheber bayqawlar menen birge orta a`sirdeg`i tu`rkiy ha`lıqlar ha`m qa`wimler haqqında lingvistikalıq, folklorlıq, tariyxıy-etnografıyalıq bay mag`lıwmatlar berilgen.

M.Qashg`ariy birinshi gezekte tildin` tazalıg`ına (durıslıg`ına) qaray, sonday-aq fonetikalıq ha`m grammatikalıq belg`ilerin salıstırıp izertlep, birinshi ret tu`rkiy tillerinin` klassifikatsiyaladı.

Peshenegler, og`uzlar, qıpshaqlardın` tilin M.Qashg`ariy «taza, aralas emes, durıs» (basqa tillerdin`, sonın` ishinde iran tillerinin` ta`sirine ushıramag`an) til dep qaraydı.

Solay etip, ha`zırg`i tu`rkiy tillerdi M.Qashg`ariydin` «Divanındag`ı» materiallar menen tariyxıy salıstırmalı jobada izertlew tu`rkiy tillerinin` fonetikalıq, grammatikalıq ha`m leksikalıq qurılısındag`ı nızamlıqlardı ashıp ko`rsetiwge, sonday aq ayırım tu`rkiy ha`lıqlardın` ha`m olardıń tillerinin` qa`liplesiw ha`m tariyxıy rawajlanıw jolların anıqlawg`a tolıq mu`mkinshilik beredi.

«Hibbatul haqayıq»

Axmed Yugnakiydin` (A`dib Axmed Mahmud ulı Yugnakiy) «Hibbatul haqayıq» (yamasa «Atebat al haqayıq») poeması tu`rkiy tillerdin` XII a`sirge tiyisli bolg`an bahalı estelig`i bolıp esaplanadı. Shıg`arma Samarqandta yamasa Fergananın` aymag`ında ayırıp izertlewshilerdin` pikirinshe, Shıg`ıs Tu`rkstanda do`retilgen.

Axmed Yugnakiy sol waqıttag`ı Qaraha`niylar ma`mleketinin` u`lken qalalarının` biri Yugnakta tuwılğ`an (Shayırdın` qaysı jılı tuwılğ`anı belg`ısiz). Ahmed jaslayınan saqır, g`a`rip adam bolg`an. «Hibbatul haqayıq» (Haqıyqat sıyılıqları) 14 bo`lim ha`m 256 ba`yitten turadı. Onın` tu`p nusqası joq, tek bir neshshe ko`shirmeleri g`ana saqlang`an. Olardıń ishinde en` eskisi ha`m tolıq saqlang`anı Samarqand nusqası bolıp esaplanadı. Ol ha`zırg`i waqıtta Stambulda Ayya-Sofiya meshiti kitapha`nasında saqlanadı. bul nusqa Samarqandta 1444-jılı xorezmiyli kalligraf Zeyn-ul Abiddin bin Sultan-Baxt Jurjaniy Xuseyn ta`repinen eski uyg`ır jazıwı menen ko`shirilgen.

Ekinshi nusqa 1480-jılı Sheyxzade Abdurazq baxshi ta`repinen arab ha`m uyg`ır jazıwlarında ko`shirilgen. Bul nusqa da Stambulda Ayya Sofiya kitapha`nasında saqlanadı. birinshi jer ju`zilik urıs jılları tabılğ`an bul nusqa menen tu`rk ilimpazı Nejip Asım shug`ıllandı. Ol 1915-jılı Stambulda usı nusqanın` tu`rk tiline awdarılğ`an tekstin basıp shıg`ardı.

U`shinshi nusqa arab jazıwı menen ko`shirilgen. Bul ko`shirme Stambulda Top-Kapa sarayı kitapha`nasında saqlanadı. Onın` qay jerde, qashan ha`m kim ta`repinen ko`shirilgeni belg`ısiz.

«Hibbatul haqoyiq» poemasi en`da`sleepki izertlewshilerdin` biri tu`rk ilimpazi Rashid Raxmat Arat boldi. Ol shig`armanin` toliq tekstin latin jazıwı tiykarında tu`rk tiline awdarıp, 1951-jılı Stambulda bastırıp shig`ardı. Son` o`zbek ilimpazi Qazaqbay Maxmudov 1972-jılı «Ahmad Yugniykiyning» Hibbatul haqoyiq» asari haqida» degen at penen akademiyalıq nusqasın ha`m o`zinin` lingvistikalıq tallawın bastırıp shig`ardı.

«Divani hikmet».

Xoja Axmed Yassawiy-o`zin ha`lıq arasında «Mekke Muhammed, Tu`rkstanda Xoja Ahmed» dep tanıtırıp ju`rgen XII a`sirdeg`i sufizm a`debiyatınin` en` iri wa`kili. Ol XI a`sirdin` ekinshi yarımında Sırda`ryanın` to`meng`i ag`ısında Yası degen awılta tuwılğ`an ha`m 1166-jılı o`lgen. Ahmed Yassawiy Buha`rada bilim alg`an.

Yassawiydin` «Divani hikmet» shig`armasınin` 1105-jılı jazılğ`an en` go`ne nusqası Stambulda saqlanadı. Al akad. Karl Germanovich Zaleman (1849-1916) ko`shirip alg`an nusqa Sankt-Peterburgta Shig`istanıw institutında saqlawlı. XV-XVII a`sirlerde arab jazıwı menen ko`shirilgen nusqalar 1887 ha`m 1911-jılları Kazanda, 1901-jılı Stambulda, 1902-jılı Tashkentte bir neshe jeke kitap bolıp basılıp shıqtı. Nobel sıylıg`ının` laureatı prof. Muhammed Fuad Kupryulyuzade Yassawiy haqqında o`zinin` ko`lemlı izertlewine 1928-jılı Stambulda bastırıp shig`ardı.

Xoja Ahmed Yassawiydin` «Divani hikmet» (Danalıq kitabı)-shayırdın` keyninde qalg`an birden-bir ullı miyras. Kitap 149 hikmetten turadı.

Ahmed Yassawiydin` shig`armalarınin` tilinde Qaraha`niyeler da`wirindeg`i a`debiy til o`zgeshelikrei ha`m karluk qa`wimlerinin` so`ylew tiline ta`n qubılıslar da bar. Batıs Tu`rkstan, onin` ishinde Sırda`ryanın` orta boyın jaylag`an jerg`ilikli qıpsaq, og`uz qa`wimlerinin` a`debiy tili ha`m awızeki so`ylew tilinin` grammatikalıq, fonetikalıq belg`ileri basım keledi. Belg`ili tyurkolog E.N.Nadjiy: «Yassawiydin` «Divani hikmet»i waqıt o`tken sayın tolıqtırılıp, o`zgerip kelgen, sonlıqtan ha`zirg`i waqıtta qaysı hikmettin` avtordın` o`z qa`lemi menen jazılğ`anın, qaysı hikmettin` jan`arıp qayta jazılğ`anın, qaysı birin onin` sha`kirtleri jazg`anın ayırıw ju`da` qıyın»-dep jazadı. Onin` u`stine ha`r bir ko`shiriwshi hikmetler tiline azlı-ko`pli o`z u`leslerin qosqan bolıwı da kerek.

Tefsir.

Bul shig`arma «Orta Aziya Tefsiri» dep te ataladı. Onin` qol jazbası 1914-jılı Karshi qalasında tabılğ`an, ha`zir Sankt-Peterburgta Shig`istanıw institutında saqlanadı. Shig`armanin` avtorı, ko`shiriwshisi, jazılğ`an ha`m ko`shirilgen jeri, waqıt belg`isiz.

Qoljazbanın` tabılıwı menen-aq bul shig`arma tu`rkiy tilleri tariyxın u`yreniw tarawında qımbatlı derek sıpatında tyurkologlardın` dıqqatın o`zine awdardı ha`m da`sleepki waqıtları qoljazba haqqında ulıwma mag`lıwmatlar beretug`ın bir qatar bildiriwler islendi. Son`ınan qoljazba A.K.Borovkov (1904-1962) ta`repinen ken` joba u`yrenildi. Na`tiyjede shig`armanin` ha`rakteri, til o`zgeshelikleri haqqında avtor bir qatar maqalalar jazdı, onin` salıstırmalı so`zlig`in bastırıp shig`ardı.

Qoljazbanın` til o`zgesheliklerin salıstırmalı joba da u`yreniw tiykarında A.K.Borovkov «Orta Aziya tefsiri»nin` orig`inalı XII-XIII a`sirlerde do`retilgen, onin` qoljazbası XV a`sirde ko`shirilgen bolıwı kerek degen juwmaqqa keldi.

«Tefsir» shig`arması Qurandag`ı ayırım su`relerdin` tu`sindirme awdarması bolıp, onin` tili tu`rkiy tillerdin` dialektine kiredi. S.E.Malovtin` ko`rsetiwi boyınsha «Tefsir»din` tili Ahmed Yugniykiydin` «Hibbatul haqoyiq» shig`arması tiline jaqın.

Qıssasi Rabg`uziy.

Qıssasi Rabg`uziydin` «kirisiw» bo`limindeg`i mag`lıwmatqa qarag`anda shig`arma Xorezmde og`uz qazısı Rabat Burha`natdin ulı Nasratdin Rabg`uziy ta`repinen Nasratdin Toqbug`a bektin` o`tinishi menen 1309-1310-jılları jazılğ`an. Shig`armanin` avtorı Rabg`uziy Xorezmnin` Rabat og`uz awılında tuwılğ`an. Rabg`uziy XIII a`sirdin` ayag`ı ha`m XIV a`sirdin` baslarında jasag`an. onin` bizge «Qıssasi Rabg`uziy» shig`arması jetip kelgen. Bul shig`arma sol da`wirdin`

tilin u`yreniw ushin jeterli mag`liwmat beredi. Shıg`armadag`ı 72 qıssanı avtor «Quran» ha`m basqa diniy kitaplardag`ı syujetler tiykarında do`retken.

Rabg`uziy qıssalar Kazan baspasında «Qıssasul anbiya» dep atalsa, neg`izg`i nusqalarda «Qıssasi Rabg`uziy» dep ataladı.

«Qıssasi Rabg`uziy»din` ha`r da`wirinde ko`shirilgen bir neshe nusqaları bar. Shıg`armanın` eski qoljazba nusqalarından biri XV a`sirde ko`shirilgen, ha`zir Londonda Britaniya muzeyinde saqlanadı. bul nusqanın` faksimilesin K.Grenbek bastırıp shıg`ardı. Shıg`armanın` ja`ne bir nusqası Sankt-Peterburgte Shıg`ıstanıw institutında saqlanadı. Ol shama menen XV yamasa XVI a`sirlerde ko`shirilgen.

Shıg`armanın` tolıq tekstin birinshi ret N.I.Ilinskiy bastırıp shıg`ardı. Shıg`arma XIX a`sirdin` ekinshi yarımı, XX a`sirdin` baslarında Kazan ha`m Tashkent qalalarında litografiya usılında birneshshe ret basılıp shıqtı.

Shıg`armanın` ayırım u`zindilerinin` russha awdarması ha`m lingvistikalıq kommentariyleri P.M.Melioranskiy, N.F.Katanov, N.F.Ostroumov, S.E.Malov ta`repinen bastırılıp shag`arıldı.

Og`uznama

Shıg`armanın` avtorı, onın` qashan ha`m qay jerde jazılğ`anı anıq emes. Ayırım izertlewshilerdin` pikirinshe, shıg`armanın` tu`p nusqası XIII a`sirdin` ayag`ı ha`m XIX a`sirdin` baslarında Turfanda jazılğ`an.

«Og`uznama» a`yyem zamanlarda payda bolğ`an mifolog`iyalıq a`psanalar menen birge, qorqınıshlı urıslardın` su`wreti berilgen.

Uyg`ır jazıwında ko`shirilgen shıg`armanın` ha`zirg`i bar nusqalarından biri Parij Milliy kitapha`nasında saqlanadı. Bul nusqa en` eskisi bolıp esaplanadı. ol XV a`sirde ko`shirilgen. A.M.Sherbaktın` tastıyıqlawınsha, shıg`armanın` uyg`ırsha variantı Jetisuw aymaqlarında jazılğ`an ha`m ko`shirgen adam karluk dialektinin` wa`kili bolğ`an.

Shıg`armanın` arab jazıwında ko`shirilgen eki nusqası O`zbekstan Ilimler Akademiyasının` Beruniy atındag`ı Shıg`ıstanıw institutında saqlanadı.

«Og`uznama»nın` Parij Milliy kitapha`nasında saqlanatug`ın uyg`ırsha variantı ko`pten beri Shıg`ıstı izertlewshilerdin` dıqqatın o`zine awdarıp kiyatır. Shıg`armanın` ayırım u`zindileri 1815-jılı nemets tiline awdarıldı. O`tken a`sirdin` ayaqlarında V.V.Radlov shıg`armanın` awdarmasın, transkriptsiyalang`an tekstin ha`m shıg`arma haqqındag`ı izertlewlerin baspadan shıg`ardı. 1920-30-jılları shıg`arma Riza Nur, V.Bang, P.Pelolar ta`repinen u`yrenildi ha`m bastırıp shıg`arıldı. Son`ınan shıg`arma A.M.Sherbak ta`repinen ken`ırek izertlendi. Onın` miynetinde shıg`armanın` uyg`ırsha variantının` transkriptsiyası ha`m russha awdarması berilgen.

Muhabbatnama.

Xorezmiydin` «Muhabbatnama» shıg`arması Altın Orda ha`nı Ja`nibektin` hu`kimdarından biri Muhammed Xojabektin` o`tinishi menen jazılğ`an. Shayırdın` o`zinin` aytıwına qarag`anda shıg`armanı ol Sırda`ryanın` boyında jazğ`an. Shıg`arma shama menen 1353-jılı jazılğ`an

Avtordın` tolıq atı bizge belg`ısiz, tuwılğ`an ha`m o`lgen jılıda anıq emes. Xorezmiy onın` a`debiy laqabı.

Shıg`armanın` arab ha`m uyg`ır jazıwlarında ko`shirilgen eki nusqası Londonda Britaniya muzeyinde saqlanadı. Onın` uyg`ırsha variantı Shaxruxtin` Gerattag`ı a`skerbasshısı Mir Jalalatdinnin` tapsırması menen Bakir Mansur baxshi (ha`tshi) ta`repinen 1432-jılı Yazd qalasında ko`shirilgen. Shıg`armanın` arabsha nusqasın 1508-1509-jılları ko`shirilgen. Bul nusqanın` ko`shiriwshisi, ko`shirilgen ornı anıq emes.

Son`g` waqıtları «Muhabbatnama»nın` arab jazıwında ko`shirilgen ja`ne eki qoljazba nusqası tabıldı. Bulardın` ekewi de Stambul Milliy kitapha`nasında saqlanadı. Biraq bul nusqalarda shıg`armanın` ayırım bo`limleri g`ana keltirilgen. Shıg`armanın` bul nusqaları Stambul universitetinin` dotsenti Osman Sertqaya ta`repinen u`yrenildi ha`m bastırıp shıg`arıldı. E.N.Nadjiy «Muhabbatnama»nın` Stambul nusqaların Britaniya muzeyinde saqlanatug`ın arabsha nusqası menen salıstırıp izertledi ha`m olar arasındag`ı uqsaslıq ha`m ayırmashılıqlardı anıqladı.

«Muhabbatnama»nın Britaniya muzeyindəgi uygırsha nusqası haqqında birinshi ret 1924-jılı V.V.Bartold (1869-1930) maglıwmat berdi. Bul nusqa 1928-jılı G.Kloson ta`repinen bastırıp shıg`arıldı. Son` bul nusqanın` transkripsiyalıq teksti, russha awdarması tiyisli tu`sinikler menen A.M.Sherbak ta`repinen shıg`arıldı. Shıg`ıstı izertlewshi italiyalı ilimpaz Turha`n Gandji 1957-jılı shıg`armanın` Britaniya muzeyindəgi uygırsha ha`m arabsha nusqaları tiykarında tekstin` uygırsha nusqasının` faksimilesin, awdarmasın ha`m so`zlig`in Neapolde kitap etip shıg`ardı.

«Muhabbatnama»nın` Britaniya muzeyindəgi arabsha nusqası lingvistikalıq jaqtan da, a`debiyattanıw jobasında da ken`irek u`yrenildi. Bul nusqanın` til o`zgesheliklerin birinshi ret A.N.Samoyloviya izertledi. E.N.Nadjip shıg`arma tekstinin` transkripsiyasın, russha awdarmasın, faksimilesin grammatikalıq osherk ha`m glossariy menen bastırıp shıg`ardı. Bul nusqa o`zbek ilimpazı E.I.Fazilov ta`repinen de izertlendi.

Xısrav ha`m Shiyrin.

Kutbtın` 1341-jılı jazıp qaldırğ`an «Xısrav ha`m Shiyrin» shıg`arması azerbayjan shayırı Nizamiydin` usı atamadag`ı parsı tilinde jazılğ`an da`stanının` erkin awdarması. Kutbtın` shıg`armasının` bizge jetip kelgen jalğ`ız qol jazba nusqası Parij Milliy kitapha`nasında saqlanadı. Bul nusqa 1383-jılı shayır-qıpshaq Berke Fakix ta`repinen Eg`ipette Aleksandriyada ko`shirilgen. Akademik V.N.Samoylovishtin` pikirinshe, estelik Altın Orda aymag`ında jazılıp, Eg`ipette ko`shirilgen.

Da`stan Shıg`ıstı izertlewshi polyak ilimpazı Ananiash Zayonshkovskiy ta`repinen ken`irek u`yrenildi. Ilimpaz da`stannın` tolıq tekstin ha`m faksimilesin birinshi ret 1945-jılı bastırıp shıg`ardı. Q948-jılı qol jazbanın` faksimilesin ha`m transkripsiyasın, al 1961-jılı tu`rkiy so`zlerdin` tolıq so`zlig`in baspadan shıg`ardı.

So`zlik latin alfavitinde, basqa estelikler menen salıstırılıp du`zilgen.

Kutbtın` da`stanı til ilimi ha`m a`debiyattanıw iliminde de ken` wyrenildi. Onn` ko`rkemlik o`zgeshelikleri ha`m tili haqqında bir qatar izertlewler payda boldı. bul estelik a`debiyattanıw iliminde birinshi ret Leningradta A.T.Tag`irjanov ta`repinen izertlendi. Da`stannın` til o`zgeshelikleri keying`i waqıtları E.N.Nadjip ha`m E.I.Fazilov ta`repinen arnawlı izertlenildi.

Naxdj al-Faradis.

Shıg`armanın` avtorı-Mahmud bin Ali. Shıg`arma shama menen 1357-1358-jılları jazılğ`an, biraq onn` qay jerde do`retilgeni belg`ısiz.

Ha`zirg`i waqıtta bizge shıg`armanın` bes qoljazba nusqası belg`ili. Olar Kazan, Sankt-Peterburg, ha`m Stambul qalalarında saqlanadı. Kazan nusqalarının` biri Kazan ma`mleketlik kitapha`nasında, ekinshisi Kazan ma`mleketli pedagog`ikalıq institutının` tatar a`debiyatı kabinetinde saqlanadı. Birinshi nusqa ko`shirilgen jılı, ko`shiriwshinin` kim ekenlig`i belg`ısiz edi. E.N.Nadjiptin` shamalawınsha bul nusqa XVII a`sirde ko`shirilgen. Al ekinshisi 1771-1772-jılları Fayzulla Jafar ulı ta`repinen onn` sha`kirti Sa`limjan molla Dosmuha`mmed ulı ushın ko`shirip aling`an. Sankt-Peterburg nusqalardın` ekewi de Rossiya Ilimler Akademiyasının` Shıg`ıstanıw institutının` Sankt-Peterburg bo`liminde saqlanadı.

Shıg`armanın` Stambuldag`ı Sulaymaniya kitapha`nasında saqlanatug`ın nusqası Muhammed bin Hısrav al-Xorezmiy ta`repinen 1360-jılı ko`shirilgen. Bul nusqa basqa nusqalarg`a qarag`anda tolıq ha`m en` eski bolıp esaplanadı.

Stambul nusqası haqqında birinshi ret Axmed Zaki Validi o`zinin` maqalasında maglıwmat berdi. Son` bul nusqanın` faksimilesi 1956-jılı Ya.Ekkman ta`repinen bastırıp shıg`arıldı. Zaki Valididin` pikirinshe, Stambul nusqası Xorezmdde ko`shirilgen.

Shıg`armanın` ja`ne bir nusqası Yalta u`lke tanıw muzeyinin` 1928-jılğ`ı Qırım ilimiy ekspeditsiyası da`wirinde tabılğ`an. bul nusqanı muzeydin` direktorı Yakub Kamal tapqan. Onn` bergen mglıwmatına qarag`anda bul nusqa 1390-jılı Qasım bir Muhemed degen kisi ta`repinen ko`shirilgen ha`m shıg`armanın` en` eski nusqalarının` biri bolıp esaplanadı. Ha`zirg`i waqıtta bul nusqa jog`alg`n.

«Naxdj al-faradis» shıg`arması haqqında birinshi ret 1885-jılı tatar ilimpazı Shahabaddin Marjaniy ta`repinen maglıwmat berilgen.

Shig`armanin` til o`zgesheliklari E.N.Nadjip ha`m E.I.Fazilov sonday-aq, a`debiyattanıw ko`z-qarasınan B.A.Yafarov ken` izertledi.

Gu`listan bit-tu`rkiy.

Bul shig`arma XIV a`sirdin` shayırı Sayfi Saraydin` qa`lemine tiyisli bolıp, Saadiydin` belg`ili «Gu`listan» degen shig`armasının` tu`rkiy tiline awdarması. Awdarma 1390-1391-jılları islengen. Shig`armanin` bizge jetip kelgen jalg`ız qoljazba nusqası ha`zir Gollandiyanın` Leyden kitapha`nasında saqlanadı. Qoljazbanın` qashan qay jerde ha`m kim ta`repinen ko`shirilgeni anıq emes. Qoljazba 372 betten ibarat.

Seyfi Saraydin` «Gulistan bit-tu`rkiy» shig`armasının` Leyden nusqası XIX a`sirdin` ayaqlarına belg`ili bolg`an menen onı izertlew ha`m bastırıp shig`arıw XX a`irdin` ortalarınan baslandı. Bul qoljazba birinshi ret 1954-jılı Tu`rkiyada prof. Fariddin Nafis Uzluk ta`repinen faksimile tiykarında bastırılıp shig`arıldı.

Shig`arma ha`m onın` til o`zgesheliklari E.N.Nadjiptin` doktorlıq dissertatsiyasının` izertlew ob`ekti boldı. shig`armanin` til o`zgesheliklari sonday-aq, o`zbek ilimpazı E.I.Fazilov ta`repinen de u`yrenildi. Shig`armanin` ko`rkemlik o`zgesheliklari bolsa a`debiyatshı ilimpazlar N.A.Davronov ha`m X.Yu.Minnegulovlar ta`repinen monografiyalıq jobada izertlendi.

Eski qaraqalpaq jazıwı

Bizin`xalqımız bir neshe a`sirler dawamında arab jazıwınan paydalanıp keldi. Bul jazıwda bizre shekem bir qansha ilimiy, a`debiy ha`m tariyxıy a`debiyatlar do`retildi. Bul do`retpelerdi oqıw ushın en` da`slep arab a`lipbesin u`yreniw da`rkar. Arab a`lipbesi Orta Aziyada IX a`sirdin` aqırlarınan baslap XX a`sirdin` a`sirdin` baslarına shekem paydalanıp kelindi. Eski qaraqalpaq jazıwı usı a`lipbe tiykarında du`zildi. Eski qaraqalpaq jazıwı, yag`nıy arab a`lipbesi Orta Aziyada 1921-jılı reformalastırıldı. Reformalastırılğ`an esqi qaraqalpaq jazıwında qaraqalpaq tilinin` o`zine ta`n bolg`an seslerdi beriw ushın bir qansha ha`ripler qosımsha qabıl etildi. Atap aytqanda, arab a`lipbesinde 28 ha`rip bolsa, reformalastırılğ`an eski qaraqalpaq jazıwında 32 ha`rip boldı. Bunday o`zrerisler qazaq, o`zbek ha`m basqa da xalıq jazıwlarına enrızildi. Ma`selen, eski qazaq jazıwında ha`ripler sanı 34 ke, al eski o`zbek jazıwında 32 ha`ripke jetkizildi.

Arab a`lipbesinderi 28 ha`rip 19 belriden ibarat. Atalg`an 19 belrinin` astına ha`m u`stine bir, eki ha`m u`sh noqatlar qoyılıw arqalı eski qaraqalpaq jazıwındag`ı 32 ha`rip jasaladı.

Bul qo belirinin` ko`rinisleri to`menderilerden ibarat.

ا ب ح د ر س ص ط ع ف ق ك ل م ن و ه لای

Arab a`lipbesinderi ha`ripler jazılıw ko`rinisine qaray ekire bo`linedi` to`rt tu`rli ha`m eki tu`rli jazıw ko`rinisine iye ha`ripler.

Arab a`lipbesinde ko`pshilik ha`ripler to`rt tu`rli jazıw ko`rinisine iye bolıp, olar o`zlerinen aldın`g`ı ha`m keyinri ha`riplerre qosılıp jazıladı. Bunday ha`ripler arab tilinde muttasıl ha`ripler dep ataladı. Muttasıl arab tilinen alınıp «qosılğ`an» deren ma`ni bildiredi. Bunday ha`riplerre to`menderiler kiredi`

ب پ ت ث ج چ ح خ س ش ص
ض ط ظ ع غ ف ق ك گ ل م ن ه ی

Eki tu`rli jazıw ko`rinisine iye ha`ripler o`zinen aldın`g`ı ha`ripke qosılıp, al keyinri ha`ripke qosılmaydı. Bunday ha`ripler munfasıl ha`ripler dep ataladı. Munfasıl arab tilinen alınıp «ayrılğ`an» deren ma`ni bildiredi. Bug`an to`menderiler kiredi`

ا د ذ ر ز ژ و

Arab a'lipbesinde ha'ripler qatar sızıg'ına ha'm qatar sızıg'ınan tu'sirilip jazılıwına qaray ekire bo'linedi.

1. Qatar sızıg'ına jazılatug'ın ha'ripler`

ا ب ث ت پ د ذ ظ ف ک گ ه

2. Qatar sızıg'ınan tu'sirilip jazılatug'ın ha'ripler`

ج چ ح خ ز ژ س ش ص ض ع غ ق ل م ن و ی

Arab a'lipbesinde ha'ripler basqa ha'riplerdi jasaytug'ın ha'ripler ha'm basqa ha'riplerdi jasamaytug'ın ha'ripler bolıp ekire bo'linedi.

1. Basqa ha'riplerdi jasaytug'ın ha'ripler`

ب = ب پ ت ث، ط = ط ظ، ح = ح خ ج چ، ع = ع غ، س = س ش، ک = ک گ، ص = ص ض، ر = ر ز ژ، د = د ذ، ف = ف ق

2. Basqa ha'riplerdi jasamaytug'ın ha'ripler`

اول م ن ه ی

Arab a'lipbesinde ha'ripler on'nan shepke qaray jazıladı. Al kirill ha'm latin a'lipbelerinde ha'ripler shepten on'g'ı qaray jazıladı. Sonday-aq arab a'lipbesinde tınıs belrileri joq. Biraq keyinri da'wirlerde arab jazılıwında tınıs belrilerin qoyıw da'stu'r bolıp kiyatır. Ma'selen, ' (u'tir), ' (noqatlı u'tir),

' (soraw belrisi).

Arab jazılıwında bas ha'rip ha'm kishi ha'rip deren tu'sinik joq. Bunda so'zler jan'a qatardan baslansa da, ra'ptin' ortasında kelse de ba'ri bir birdey ha'rip penen jazıla beredi.

Arab jazılıwı tiykarındag'ı eski qaraqalpaq a'lipbesi

Ha'riptin' ataması	Ha'zirri tu'ri	Ha'riplerdin' jazıw ko'rinisleri			
		So'z aqırında	So'z ortasında	So'z basında	Jeke tu'rinde
A'lif	A,a'	ا	-	ا	ا
Be	B	ب	ب	ب	ب
Pe	P	پ	پ	پ	پ
Te	T	ت	ت	ت	ت
Se	S	ث	ث	ث	ث
Djim	J	ج	ج	ج	ج
Çim	Ç	چ	چ	چ	چ
Ha (hayi hutti)	h	ح	ح	ح	ح
Xe	X	خ	خ	خ	خ
Dal	D	د	-	د	د
Zal	Z	ذ	-	ذ	ذ
Re	R	ر	-	ر	ر
Ze	Z	ز	-	ز	ز
Je	J	ژ	-	ژ	ژ
Sin	S	س	س	س	س
Shin	Sh	ش	ش	ش	ش
Sad	S	ص	ص	ص	ص
Zad	Z	ض	ض	ض	ض
Ta (itqı)	T	ط	ط	ط	ط

Za (izg'ı)	Z	ظ	ظ	ظ	ظ
Ayn	A,a',o,o', u,u',i,i	ع	ع	ع	ع
G'ayn	g'	ع	غ	غ	غ
Fe	F	ف	ف	ف	ف
Qaf	q	ق	ق	ق	ق
Kaf	K	ك	ك	ك	ك
Γaf	Γ	گ	گ	گ	گ
Lam	L	ل	ل	ل	ل
Mim	M	م	م	م	م
Nun	N	ن	ن	ن	ن
Waw	O,o',u,u',w	و	-	و	و
Ha (hayi hawwaz)	h,a,i,e	ه	ه	ه	ه
Ya	I,e,i,y	ی	ی	ی	ی

Arab tili pa`ninen o`tiletug`ın a`meliy temalarg`a sıpatlama

KIRISIW

Arab tili semit tilleri sem`yasına tiyisli bolıp, onın` a`debiy til norması a`yyemgi da`wirler de payda bolg`an. Biraq onın` grammatikalıq normaları b.e. VII-IX a`sirlerinde islep shıg`ıldı. Qurani karimnin` payda bolıwı, payg`ambarımız Muhammed alayhissalam ha`dislerinin` ju`zege keliwi arab a`debiy tilinin` ja`ne de rawajlanıwı, ta`sir shegarasının` ken`eyiwi, arab bolmag`an basqa xalıqlar ta`repinen ha`m arab tilinin` ken` u`yreniliwine jol ashıp berdi. A`sirese Bag`dat xalifalıg`ında du`zilgen ilimiy oray ha`m onda arab alımları menen bir qatarda ko`plegen musulman u`lkelerinen kelgen alımlardıń izertlew islerin alıp barg`anı arab tilinin` ilim pa`n tarawındag`ı abırayın ja`ne de joqarı ko`terdi. Na`tiyjede bul til pu`tkil musulman shıg`ısı territoriyasında Evropadag`ı latin tili sıyaqlı ilim tiline aylandı. Bunnan tısqarı, ol ko`plep musulman shıg`ıs ma`mleketlerinde uzaq waqıt ma`mleketler aralıq qarım- qatnas tili bolıp ta xızmet etti.

Arab a`lipbesi

Arab a`lipbesinde 28 ha`rip bolıp, olardıń ha`mmesi, tiykarınan, dawıssız sesler esaplanadı. Sebebi, dawıslı seslerdi beretug`ın arnawlı ha`ripler joq. Arab jazıwı on`nan shep ta`repke qarap jazıladı ha`m oqıladı. Bul jazıwda bas ha`rip bolmaydı ha`m ol baspa ha`m jazba tu`rlerge bo`linbeydi.

Arab tilinde dawıslı sesler dawıssız ha`riptin` u`stine yamasa astına qoyılatug`ın diakritikalıq belgiler menen bildiriledi. Arab a`lipbesinde ha`ripler to`rt tu`rli ko`riniske iye.

ARAB ALFAVITI

№	Ha`riptin` atı	Transkriptsiyalıq belgisi ha`m ayılıwı	Ha`riplerdin` grafikalıq formaları				
			O`z aldına	So`z bası	So`z ortası	So`z aqırı	
1	'alifun	ألف	Sozılın`qı ā	ا	ا	ا	ا
2	bā'un	باء	b	ب	ب	ب	ب
3	tā'un	تاء	t	ت	ت	ت	ت
4	sa'un	ثاء	Tis aralıq ǵ	ث	ث	ث	ث
5	jūmun	جيم	j	ج	ج	ج	ج
6	xā'un	حاء	Faringal x.	ح	ح	ح	ح
7	xā'un	خاء	x	خ	خ	خ	خ

۸	<i>dālun</i>	دَالٌ	<i>d</i>	د	د	د	د
۹	<i>zālun</i>	ذَالٌ	Tis aralıq <i>z</i>	ذ	ذ	ذ	ذ
۱۰	<i>rā'un</i>	رَاءٌ	<i>r</i>	ر	ر	ر	ر
۱۱	<i>zā'un</i>	زَاءٌ	<i>z</i>	ز	ز	ز	ز
۱۲	<i>sūnun</i>	سِیْنٌ	<i>s</i>	س	س	س	س
۱۳	<i>shūnun</i>	شِیْنٌ	<i>sh</i>	ش	ش	ش	ش
۱۴	<i>s.ādun</i>	صَادٌ	Emfatik <i>s</i> .	ص	ص	ص	ص
۱۵	<i>d.ādun</i>	ضَادٌ	Emfatik <i>d</i> .	ض	ض	ض	ض
۱۶	<i>t.ā'un</i>	طَاءٌ	Emfatik <i>t</i> .	ط	ط	ط	ط
۱۷	<i>z.ā'un</i>	ظَاءٌ	Emfatik <i>z</i> .	ظ	ظ	ظ	ظ
۱۸	<i>'aynun</i>	عِیْنٌ	Faringal ' <i>'</i>	ع	ع	ع	ع
۱۹	<i>g'aynun</i>	غِیْنٌ	<i>g`</i>	غ	غ	غ	غ
۲۰	<i>fā'un</i>	فَاءٌ	<i>f</i>	ف	ف	ف	ف
۲۱	<i>Qāfun</i>	قَافٌ	<i>q</i>	ق	ق	ق	ق
۲۲	<i>Kāfun</i>	كَافٌ	<i>k</i>	ك	ك	ك	ك
۲۳	<i>lāmun</i>	لَامٌ	<i>l</i>	ل	ل	ل	ل
۲۴	<i>mūmun</i>	مِیْمٌ	<i>m</i>	م	م	م	م
۲۵	<i>nūnun</i>	نُونٌ	<i>n</i>	ن	ن	ن	ن
۲۶	<i>hā'un</i>	هَاءٌ	<i>h</i>	ه	ه	ه	ه
۲۷	<i>wāwun</i>	وَآءٌ	Dawıssız <i>w</i> , - sozılın`qı <i>u</i>	و	و	و	و
۲۸	<i>yā'un</i>	يَاءٌ	Dawıssız <i>y</i> , - sozılın`qı <i>I</i>	ي	ي	ي	ي

FONETIKA HA`M JAZIW

**Uliwma mag`liwmatlar.** Arab tilinde 28 dawıssız ses, 6 dawıslı ses ha`m eki diftong bar.

Arab tilindegi dawıssız seslerdi sha`rtli tu`rde ekige bo`lsek boladi. 1. Arab ha`m qaraqalpaq tilleri ushin uliwma bolg`an dawıssız sesler. 2. Tek g`ana arab tiline ta`n bolg`an dawıssız sesler.

Arab ha`m qaraqalpaq tilleri ushin orta q dawıssızlar 19 bolip olar to`mendegiler: *b, g`, d, z, j, y, k, r, x, h, l, s, sh, m, t, q, n, f, w*. Qalg`an tog`iz dawıssız ses tek g`ana arab tiline ta`n bolip olar arnawli tu`rde u`yreniledi.

Arab alfavitinde 28 ha`rip bar. Arab jazıwi on`nan shepke qarap jaziladi ha`m oqiladi. Arab tilinde bas ha`m kishi ha`ripler bolmaydi.

Arab jazıwinin` o`zine ta`n o`zgesheliklerinin` biri, bul ko`pshilik ha`riplerdin` qoljazba halında da baspa halında da qosilip jazilıwi. Bunin` na`tiyjesinde ha`r bir ha`riptin` formasi so`zdegi jag`dayına qarap ha`r qiyli bolıwi mu`mkin. Bunday formalar to`rtew: 1) Ha`riptin` o`z aldında jazilg`an formasi. (hesh bir ta`repten qosilmag`an). 2) So`z basında (tek g`ana o`zinen keyingi ha`ripke qosilg`an) 3) Co`z ortasında (eki ta`repten qosilatug`ın) 4) So`z aqırında (tek g`ana o`zinen aldın`g`i ha`ripke qosilg`an).

Alti ha`rip ( ا د ذ ر ز و ) bul qag`ıyda g`a boysınbaydi. Olar shep ta`repten yag`niy o`zinen keyin kelgen ha`ripler menen qosilmaydi, al tek g`ana on` ta`repten yag`niy o`zinen aldın kelgen ha`rip penen g`ana qosiladi. Sonin` ushin bul alti ha`rip tek g`ana eki ko`riniske o`z aldında ha`m o`zinen aldın`g`i ha`ripke qosilip jazilg`an formalarına iye.

Eki ko`riniske iye ha`ripler

Ha`riptin` ati	Transkriptsiya	o`z aldina	qosilip jazilg`an halda
<i>Dal</i>	<i>d</i>	د	د
<i>Zal</i>	tis aralıq <i>z</i>	ذ	ذ
<i>Ra</i>	<i>r</i>	ر	ر
<i>Za</i>	<i>z</i>	ز	ز
' <i>Alif</i>	sozılın`qı <i>ā</i>	ا	ا
<i>Wāw</i>	Dawıssız w, - sozılın`qı u	و	و

Diakritikalıq belgiler

Arab tilinde u`sh qısqa dawıslı ha`m u`sh sozılın`qı dawıslı ses bar. Arab tilinde dawıslı seslerdi bildiretug`ın arnawlı ha`ripler bolmag`anlıqtan, olar dawıssız ha`riplerdin` astına yamasa u`stine qoyılatug`ın belgiler menen an`latıladı. Bul belgilerdi tilde «diakritikalıq belgiler» dep ataydı. Quranda, sabaqlıqlarda ha`m arab poeziyasında tekstti duris oqıw ushın ha`riptin` astına ha`m u`stine qoyılatug`ın belgiler (*harakatlar*) dan paydalanıladı.

Arab tilinde dawıslı sesler qısqa ha`m sozımlı dawıslılar bolıp bo`linedi.

Qısqa dawıslı sesler

1. «a`» sesi. Bul dawıslı ses jazıwda fatha belgisi (-) menen an`latıladı. Ol dawıssız ha`riptin` u`stine qoyıladı. Ma`selen:

[za`] ذ [ra`] ر [da`] د

2. Arab tilinde «i» sesin beretug`ın belgi dawıssız ha`riptin` astına qoyılatug`ın sızıqsha (-) menen beriledi. Bul belgini *ka`sra* dep ataydı:

[zi] ذ [ri] ر [di] د

3. «u» sesin beretug`ın belgini arab tilinde *damma* <sup>(\*)</sup> dep ataydı. Bul belgi dawıssız ha`riptin` u`stine qoyıladı:

[zu] ذ [ru] ر [du] د

Sozımlı dawıslılar

1. Fathası bar dawıssız ha`ripten keyin ı (alif) ha`ribi kelse, ol sozımlı *ā* sesin beredi. Ma`selen:

[zā] ذَا [rā] رَا [dā] دَا

2. Ka`srası bar dawıssızdan keyin ı (yay) ha`ribi kelse, ol sozımlı *ū* sesin beredi:

دي [dū] ري [rū] ذي [zū]

3. Damması bar dawıssız ha`ripten keyin و (uau) ha`ribi kelse, ol sozımlı ʾ sesin beredi:

دو [du] رو [ru] ذو [zu]

Ayırım so`zlerdin` aqırındag`ı a` sesi ي (yay) ha`ribi ja`rdeminde beriledi. Ma`selen:

[Mÿsā] - موسى - Musa [matā] متى - qashan

Bunday wazıypada kelgen ي (yay) ha`ribi *alifun maqsuratun* yamasa *alif maqsura* dep ataladı.

Ayırım eski jazba esteliklerde so`z ortasındag`ı ā sesi و (uau) ha`ribi menen de beriledi. Ma`selen:

[zakātun] - زكوة - za`kat [najātun] - نجوة - na`jat

Sukun

Arab tilinde dawıssız sestem keyin dawıslı sestin` joq ekenligin bildiretug`ın belgi bar. Ol sukun dep ataladı. Ol dawıssız ha`riptin` u`stine kishkene ° haribine uqsas bolıp qoyıladı.

دَد [da`d] دِد [did] دُد [dud]
دِر [dir] دَر [dur] دِر [zid]

Tanvinler

Arab tilinde ko`pshilik so`zler «-un», «-in» yamasa «-an» qosımtası menen tamamlanadı. Bul qosımtalar to`mendegi ha`reketler menen an`latıladı.

1. Tanvin damma (◌ْ) «-un» qosımtasın bildiredi. Ol dawıssız ha`riptin` u`stine qoyıladı. Ma`selen:

[ba`ytun] بيت - u`y
[g`urfatun] غرفة - bo`lme
[kitābun] كتاب - kitap

2. Tanvin kasra (◌ِ) «-in» qosımtasın bildiredi. Ol dawıssız sestin` astına qoyıladı. Ma`selen:

[ba`ytin] بيتِ - u`ydin`
[g`urfatin] غرفةِ - bo`lmenin`
[kitābin] كتابِ - kitaptın`

3. Tanvin fatha (◌َ) «-an» qosımtasın bildiredi. Ol dawıssız sestin` u`stine qoyıladı. Ma`selen:

[g`urfatin] غرفةَ - bo`lmeni
[maktabatan] مكتبةَ - kitapxananı

Eger so`z tamarbuta ة dan basqa ha`rip penen tamamlang`an bolsa, so`z aqırına oqılmaytug`ın (alif) ha`ribi, ayırım so`zlerde oqılmaytug`ın ي (yay) ha`ribi qosıp jazıladı. Ma`selen:

[kitāban] اياتِك - kitaptı
[ba`ytan] بيتا - u`ydi
[maan] معي - ishek

XX a'sir qaraqalpaq grafikasi

Qaraqalpaq tili jaziwiniń tariyxında arab, latin ha`m oris grafikası tiykarında du`zilgen a`lipbeni ushiratamız. Da`slep reformalastiril`an arab a`lipbesi tiykarında qaraqalpaq jazıwı qabil etildi. 1924-jıldan baslap «Miyetkesh qaraqalpaq» atlı oblast`lıq gazeta usı arab a`lipbesi tiykarında shıg`a basladı. Al 1925-jılı baslawısh bilim beriw ushin qaraqalpaq tilinde sabaqlıqlar shıg`arıldı. Arab a`lipbesi 1924-28 jılları qollanıldı. Bul a`lipbenin` ko`p kemshilikleri boldı. qaraqalpaq tilinin` o`zinshelik o`zgesheliklerin bildiretug`in geypara sesler (ma`selen a`, o`, u`) arnawlı ha`ripler menen an`latılmadı; bir sestin` so`z basında, ortasında ha`m aqırında kelgende arab a`lipbesinin` qa`deleri tiykarında ha`r tu`rli tan`ba menen an`latılıwı jazıwg`a u`yreniwdi qiyinlastırdı. Arab a`lipbesinin` jumsalıwı uzaq dawam etpedi. 1928-jılı latin a`lipbesi tiykarında jan`a qaraqalpaq a`lipbesi du`zildi ha`m qabil etildi. Bul latinlastirilg`an qaraqalpaq a`lipbesinde 9 dawisli ha`m 23 dawissiz seslerdi bildiretug`in 32 ha`rip boldı: a, b, c, c, d, e, a`, f, g, h, x, i, b, j, k, l, m, n, n`, o, o`, p, q, q, r, s, t, u, v, y, z, s. qabil etilgen latin a`lipbesinde da`slepki oqıw - quralları jazılıp, olar baspadan shıqtı.¹

Latinlastirilg`an qaraqalpaq a`lipbesin jetilistiriw boyınsha bir qansha jumıslar islendi. 1932-jılı imla konferentsiyası o`tkerilip, G.Alparov, K.Ubaydullaev, K.Ayimbetovlar ta`repinen du`zilgen jan`a imla qa`deleri tastıyqlandı.<sup>2</sup> Latinlastirilg`an a`lipbenin` jan`a variantında 31 ha`rip boldı. Buring`i a`lipbede jumsalip kelgen s ha`ribi alıp taslandı. Jan`a qabil etilgen imla qa`deleri boyınsha dawisli ha`m dawissizlardi jazıwda minaday o`zgeshelikler boldı: g, i eziwlik, qisiq dawislilar so`zdin` ha`mme jerinde u, y erinlik dawislilar uzunlı`q, bygyngi tu`rindegi so`zlerdin` birinshi ha`m ekinshi buwinlarında jumsalatug`in boldı; o`, o dawislilari so`zdin` tek birinshi buwinında g`ana jazıladı; singlarmonizm na`tiyjesinde o` son`g`i buwında ushirassa da, jazıwda ol esapqa alınbay, so`zler tu`birleri saqlanıp jazılatug`in boldı.

Qaraqalpaq tilinin` jazıwı ma`selesi 1938-jılı o`tkerilgen imla konferentsiyasında qaraldı ha`m a`lipbenin` jan`a variantı qabil etildi. A`lipbenin` bul jan`a variantında 32 ha`rip bolıp sonin` on biri dawislilardi, jigirma biri dawissizlardi bildirdi. Erinlik, sonor, juwisin`qi dawissizdi an`latiw ushin v, til ortası, sonor, juwisin`qi dawisti an`latiw ushin i qabil alındı. U ha`ribi w sesin an`latiw menen birge suw, oqıw siyaqlı so`zlerdegi uw, iw dizbegin bildiriw ushin da jumsaladı. Solay etip suw, oqıw so`zleri su, oqu tu`rinde jazıldı. Erinlik dawislilar tu`pkilikli so`zlerde tek birinshi buwında jumsalatug`in boldı. Al son`g`i buwinlarda erin u`nlesligi boyınsha erinlik dawisli ses aytilg`an menen eziwlik dawisli jazılatug`in boldı. Misali: qulin, tu`lki, o`giz, otin t.b. qisiq dawislilar birinshi buwında blim, ktap siyaqlı so`zlerde tu`sirilip, olar jazılmaytug`in boldı.

Latin jazıwı o`z waqtında u`lken a`hmiyetke iye boldı. Ol tu`rkiy xalıqlardi jaqınlastırdı. Jazıwg`a baylanisli qiyinshılıqlar birgelikte sheshildi.

Qırqınshı jıllarg`a kele burıng`i awqam quramında g`i tu`rkiy xalıqlar oris a`lipbesin qabil etip ala basladı. 1940-jılı oris jazıwı tiykarında jan`a qaraqalpaq a`lipbesi qabil alındı. Jan`a a`lipbede 35 ha`rip boldı. qaraqalpaq tilindegi 9 dawisli fonemani bildiriw ushin 6 ha`rip - a, e, o, u, i, i ; 25 dawissizdi bildiriw ushin 24 ha`rip - b, v, g, d, j, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ts, ch, sh, sh, q, g`, h jumsaladı ; yu, ya ha`ripleri yuw (yu`) ya qosarliların an`latti; e ha`ribi oris tilinen kirgen so`zlerde jumsaldı ; seslerdi bildirmeytug`in ayiriw (^), jin`ishkertiw (^) belgileri qabil alındı. Oris tilinde joq, qaraqalpaq tilinin` o`zinshelik o`zgesheliklerine baylanisli bolg`an u`sh seske qosimsha sha`rtli tan`balar qabil etildi (q, g`, h). Al, w, n`, a`, o`, u` sesleri ushin qosimsha ha`ripler a`wel basta qabil etilmedi. Olar bar ha`riplerdin` ja`rdemi menen bildirildi: n` sesi n ha`m g ha`riplerinin` dizbegi menen (ng), w sesi u ha`ribi arqalı, al a`, o`, u` sesleri sa`ykes a, o, u ha`ripleri ha`m jin`ishkertiw belgisinin` ja`rdemi menen (mahal`, ot`, soz`, kun`) an`latıldı.

1940-jılı oris jazıw tiykarında g`i qabil etilgen a`lipbe 1960-jilg`a shekem o`zgerissiz jumsaldı. Usı da`wirdegi jazıw ta`jiriyesi a`lipbede ha`m imlada u`lken kemshilikler bar ekenin ko`rsetti.

¹ Q.A`wezov ha`m b.. „Qaraqalpaq a`lipbesi“, To`rtku`l, 1929; Q. Eraliev „Qat tan“, To`rtku`l, 1929; Q. Ayimbetov, Q. Eraliev „Egedeler sawatı“. To`rtku`l, 1929.

² G.Alparov. K.Ubaydullaev Q.Ayimbetov „Qaraqalpaq tilinin` imlası“. To`rtku`l, 1933.

A`lipbege o`zgerisler kirgiziw za`ru`r boldi. Solay etip a`dewir o`zgerisler engizilgen oris jaziwi tiykarindag`i a`lipbenin` jan`a varianti 1957-jili tastiyqlandi ha`m 1960-jildin` basinan baslap turmista qollanila basladi. Da`slepki a`lipbedegi 35 ha`ripke qosimsha qaraqalpaq tilindegi o`zinshelik o`zgesheliklerin bildiretug`in a`, o`, u`, n`, w ha`ripleri ha`m oris tilinen kirgen so`zlerde jumsalatu`g`in I ha`ribi qabil etildi. Solay etip a`lipbenin` quramindag`i ha`riplerdin` sani 41 ge jetkerildi. Olar a`lipbede to`mendegishe orinlastiriladi: Aa, A`a`, Bb, Vv, Gg, g`g`, Dd, Ee, Jj, Zz, Ii, Yy, Kk, qq, Ll, Mm, Nn, N`n`, Oo, O`o`, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, U`u`, Ww, Ff, Xx, hh, Tsts, Chch, Shsh, ` , Ii, ` , Ee, Yuyu, Yaya. Bulardin` ishindegi segizi (a`, o`, u`, w, g`, q, n`, h) qaraqalpaq tilinin` o`zine ta`n seslerin bildiriw maqsetinde oris a`lipbesindegi ha`riplerge qosimsha qabil etilgen. Al qalg`an ha`ripler oris tilindegi siyaqli ma`nide jumsalga`n.

1993-jili latin jaziwina tiykarlang`an jan`a o`zbek a`lipbesinin` qabil etiliwi, basqa da tu`rkiy tilles respublikalardin` latinlastirilg`an jan`a a`lipbege o`tiw, solay etip du`n`ya ju`zlik standartlarga` jaqinlasiwg`a umtiliw ha`reketleri qaraqalpaqstanda da latin jaziwi tiykarindag`i jan`a a`lipbege o`tiwge sebepshi boldi. 1994-jili 26-fevral`da qaraqalpaqstan Respublikasi Joqarg`i Ken`esinin` sessiyasinda qa`nigeler ta`repinen islep shig`ilg`an 31 ha`ripten ibarat jan`a qaraqalpaq a`lipbesi qabil etildi. Biraq a`lipbeni ele de jetilistiriw kerekligi ha`m oni texnikaliq qurallardan paydalaniwg`a iykemlestiriwdin` za`ru`rligi sezildi. Solay etip ayirim ha`riplerdin` formasin o`zgeritiw ha`m bir ha`ripti jan`adan kirgiziwge tuwra keledi. Na`tiyjede geypara o`zgerisler kirgizilgen 32 ha`ripten quralg`an latin jaziwi tiykarindag`i jan`a qaraqalpaq a`lipbesi 1995-jildin` 29-dekabrinde qaraqalpaqstan Joqarg`i Ken`esinin` besinshi sessiyasinda qabil etildi. A`wel 31 ha`rip usinis etilgende eki dawissiz sesti (v ha`m w) an`latiw waziypasi bir tan`bag`a (v g`a) ju`klengen edi. Solay etip oris tilinen kirgen so`zlerde (vagon, avans) jumsalatu`g`in, qaraqalpaq tilinde ayriqsha fonema eknligi ele gu`manli sesti an`latiw ushin ayriqsha ha`ripti (v ni) qabil etip, al o`z aldina ayriqsha fonema ekenine hesh gu`manlaniwg`a bolmaytug`in w sesi ushin ayriqsha tan`ba qabil etpesten, ol waziypasi qosimsha etip v ha`ribine ju`klewdin` o`zi naduris edi. Latin a`lipbesinin` tu`p nusqasinda erinlik-tislik, juwisin`qi u`nli dawissiz sesti an`latatug`in v ha`ribi, qos erinlik, juwisin`qi, sonor dawissiz sesti an`latatug`in w ha`ribi bola tura, qaraqalpaq tilinde onday eki tu`rli dawissiz seslerdi (v, w) an`latiw ushin bir tan`bani qabil etip aliwdin` o`zi a`meliy jaqtan da, teoriyaliq jaqtan da durisliliqqa sa`ykes kelmeytug`in edi.

Jan`adan qabil etilgen ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` ha`rekettegi a`lipbesinde dawisli seslerdi bildiriw ushin 9 ha`rip a, a`, o, o`, u, u`, i, i, e dawissiz seslerin bildiriw ushin 23 ha`rip b, d, f, g, g`, h, x, j, k, q, l, m, n, n`, p, r, s, t, v, w, y, z, sh qabil etildi. Ko`rinip turg`aninday - aq, 40-jillarg`a shekem qollanilg`an buring`i eski latinlastirilg`an a`lipbe de, ha`zirgi jan`a a`lipbe de, 32 ha`rip bolg`anlig`in an`laymiz. Biraq eski ha`m jan`a latinlastirilg`an qaraqalpaq a`lipbeleri san jag`inan birdey bolg`an menen olar u`lken ayirmashiliqlarg`a iye. Atap aytqanda, dawislilar boyinsha: buring`i a`lipbede a`, o`, i, u ha`ripleri qollanilsa, ha`zirgi a`lipbede olarg`a a`, o`, i, u` ha`ripleri sa`ykes keledi. (Basqa dawislilar - a, o, u, e, i ekewinde de birdey); dawissizlar boyinsha buring`i a`lipbede q, n, g ha`ripleri qollanilsa, ha`zirgi a`lipbede olarg`a g`, n`, sh, ts ha`ripleri tuwri keledi. Buring`i a`lipbede j ha`ribi ha`zirgi a`lipbedegi eki tan`bag`a (j ha`m y) sa`ykes keledi; a`lipbedegi v ha`ribi ha`zirgi a`lipbedegi v ha`m w tan`balarina sa`ykes keledi. Sonday - aq buring`i a`lipbedegi u dawisli ha`ribi monoftongti (u) ha`m diftongti (uw, u`w) an`latadi ha`m t.b. **Imla**

So`zlerdin` duris jaziwda olardin` aytiliwi ha`m esitiliwi esapqa alinip qoymastan, sonin` menen birge basqa da ayirim jag`daylar ko`zde tutiladi. Atap aytqanda ayirim eslerdin` grafikaliq qa`deler tiykarinda aytiliwinday bolip jazila bermewi tildin` tariyxina, jaziwdin` etimologiyaliq, morfologiyaliq, traditsiyaliq pirintsiplerine, yag`niy imla qa`delerine baylanisli boladi. Imla ilimiy a`debiyatlarda orfografiya¹ dep aytiladi. Orfografiya so`zlerdegi dawisli ha`m dawissiz seslerdin`, tu`bir ha`m qosimtalardin`, ko`mekshi ha`m qospa so`zlerdin` bir qiyli duris jaziliwi haqqindag`i, o`tkerme ha`m bas ha`riplerdin` duris qollaniliwi tuwrali qag`iydalarin` jiyntag`i. Jaziwda belgili bir imla qag`iydalarina tiykarlang`anda g`ana ha`mme bir qiyli sawatli jaziwg`a erisiwi mu`mkin. Imla qag`iydalarin` qatan` saqlaw tildin` fonetikaliq, leksikaliq, grammatikaliq qa`delerin saqlaw

¹ **Orfografiya** - grekshe *orthos* „duris“, grafho- jazaman degen so`zlerden qa`liplesken.

menen barabar. Sesler duris aytilmasa, soʻzler duris tanlanip jumsalmasa, grammatikaliq formalardan orinli paydalanilmasa, ol tilge tuʻsiniw qiyin bolgʻanligʻi siyaqli sawatsiz jazilgʻan xatti oqiw haʻm tuʻsiniw qiyin.

Imla qagʻiydalarin duʻzgende fonetikaliq morfologiyaliq (etimologiyaliq), tariyxiy (traditsiyaliq) printsiplerine tiykarlanadi. Fonetikaliq printsiptir haʻzirgi qaraqalpaq tilinin imlasinda uʻlken aʻhmiyetke iye. Oʻytkeni ogʻada koʻp soʻzler qalay aytilsa, solay jaziladi. Soʻzlerdegi seslerdin oʻzlerine tiyisli bolgʻan grafikaliq tanʻbalari menen anʻlatiliwi fonetikaliq printsiptir tiykarinda boladi. Misali: bala, ata, taraq, sana haʻm t.b. soʻzlerdegi haʻripler olardin aytiliwi menen saʻykes keledi.

Barliq soʻzlerdegi aytiliwi menen jaziliwi saʻykes kele bermeydi. Misali: jonʻqa, tuʻnʻgi, jambadi, isembedi, bashshi, jassin t.b. tuʻrinde aytilgʻani menen jonʻqa, tuʻnʻgi, janbadi, isenbedi, bashshi, jassin, bolip bul soʻzlerdin tuʻbirleri toliq saqlanip jaziladi. Klup, aktip, pedagog, Ivanop, Asqarop tuʻrinde aytiliwina qaramastan, olar klub, aktiv, pedagog, Ivanov bolip jaziladi; dialektlik oʻzgesheliklerine baylanisli sennen, seller, kuʻnner, kuʻller t.b. bolip aytiliwina qaramastan olar senler, kuʻnler bolip jaziladi; qaragʻoy, alagel, saralat, baralmaydi tuʻrinde aytilatugʻin soʻz dizbekleri jaziwda qara qoy, ala kel, sari at, bara almaydi bolip, haʻr bir soʻzdin oʻzining aʻdettegi puʻtinligi saqlanip jaziladi. Bunday bolip aytiliwina qarap emes, al soʻzdin tuʻbirinin haʻm qosimtanin aʻdettegi puʻtinligi saqlay otirip jaziliwi morfologiyaliq printsiptir tiykarinda boladi. Morfologiyaliq printsiptir aʻdebiyatlarda etimologiyaliq printsiptir dep te ataydi.

Qaraqalpaq tilinde tenʻdey, qatara jumsalatuʻgʻinligʻin samal-shamal, sali-shali, sagʻal-shagʻal, aylan-aynal, jiynal-jiylan, qiynal-qilan tuʻrindegi soʻzler ushirasadi. Jaziwda olardin daʻslepkillerin (samal, sali, sagʻal, aylan, jiynal, qiynal) qollaniw daʻstuʻrge aylanip ketken. Soʻzlerdin bunday bolip jaziliwi tariyxiy (traditsiyaliq) printsiptir tiykarlanadi. Joqaridagʻi misallardin ayirimlarinan morfologiyaliq printsiptir de anʻlaw muʻmkin. Misali: jiynalis soʻzining tuʻbiri jiy, onnan jiyin, jiyna, jiynal, jiynalis morfemalari jasaladi; qiynaliw soʻzi tuwrali da usunday dew muʻmkin. Solay etip jiyin soʻzinen jiyna, qiyin soʻzinen qiyna jasaladi; a - feyil jasawshi suffiks boladi.

Demek qaraqalpaq tilinde jiyla, qiyla dep aytilmaydi eken, jaziwda da olay (jiynalis, qiynaliw) bolmawi kerek.

Formasi bir qiyli bolgʻan geypara omonim soʻzler jaziwda qosimsha shaʻrtli belgi menen beligileniwi muʻmkin. Maʻselen: almaʻ (atliq) - aʻlma (feyil), salmaʻ (atliq), saʻlma (feyil), atlaʻs (material), aʻtlas (geografiyaliq atlas) haʻm t.b.. Bul soʻzler soʻylewde dawislinin uʻstine paʻt belgisin qoyiw arqali ayriladi. Jaziwdagʻi bunday printsiptir *differentsiya* printsiptir delinedi. qaraqalpaq tilinin imlasinda fonetikaliq haʻm morfologiyaliq printsiplerge tiykarlana otirip koʻpshilik jaziw qaʻdeleri duʻzilgen. Sonliqtan da jaziwdagʻi morfologiyaliq, aʻ sirese, fonetikaliq printsiptir basli printsipler bolip sanaladi.